

Charkuteristen 5

Antikvarisk förundersökning
2022-08-30

white

Objekt	Beställare	Omslagsbilder	Ansvarig	Medverkande
Objekt: Charkuteristen 5 och del av Charkuteristen 6 och 8 Stadsdel: Johanneshov Kommun: Stockholms stad Län: Stockholms län	Castellum, g.m. Karl Sundholm	Framsida: Digitalt museum	Annika Andersson Bebyggelseantikvarie White Arkitekter AB Östgötagatan 100, Stockholm Tel. +46 8 402 26 33 annika.andersson@white.se	Paulina Virta Byggnadsantikvarie

INNEHÅLL

Inledning	4
Bakgrund, syfte och metod	6
Övergripande historik	11
Slakthusområdets utveckling	12
Personerna bakom företaget	20
Historisk exteriör utformning	22
En byggnad i framkant	24
Historisk interiör gestaltning	28
Övergripande byggnadsförändringar	36
Karaktärisering	41
Exteriör karaktärisering	42
Interiör karaktärisering	46
Exteriör karaktärisering	32
Interiör karaktärisering	38
Kulturhistorisk värde	53
Platsens bärande berättelse	54
Kulturhistorisk värdering	56
Förvalta, förstärka, utveckla	59
Möjligheternas rum	60
Källor	63

INLEDNING

I DETTA KAPITEL BESKRIVS:

- BAKGRUND, SYFTE OCH METOD**
- TIDIGARE STÄLLNINGSTAGANDEN**
- LAGRUM**

Flygbilden visar bebyggelsen inom fastigheten Charkuteristen. Charkuteristen 5 sträcker sig längs med Hallvägen. Lastkajen mot norr låg i anslutning till stickspår. Över lastkajen placerades ett skärmtak som skyddade produkterna vid oväder.

Bakgrund, syfte och metod

BAKGRUND OCH OMFATTNING

White har givits i uppdrag av xx att utföra en antikvariska förundersökningar för Charkuteristen 5. Utredningen har föregåtts av platsbesök i xx samt xx.

I huvudsak har kunskap inhämtats från flertalet arkiv, skriftligt material och platsbesök.

Utredningarna läses bäst som liggande A4 i uppslagsformat.

Samtliga fotografier är tagna av White arkitekter om inte annat anges. Bilder från White arkitekter är upphovsrättsskyddade och får endast användas efter tillstånd från det aktuella uppdragets uppdragsledare.

SYFTE

Dokumentet *Antikvariska förundersökningar* är ett verktyg att använda inför planläggning samt under förprojekterings- och projekteringsfasen då en byggnad eller ett område ska genomgå förändringar.

Dokumentet syftar till att ge en bakgrund till varför en byggnad och dess närmiljö har utvecklats som det gjort, vilka karaktärsdrag, värden och berättelser som är bärande. Samtidigt syftar förundersökningarna till att ge förslag på hur bebyggelsemiljön kan förvaltas, förstärkas och utvecklas för att skapa nya värden samt lyfta värden och berättelser som idag inte är tydligt avläsbara.

KULTURHISTORISK KARAKTÄR ELLER VÄRDE?

I plan- och bygglagen (PBL), som reglerar hur vi bygger, görs en skillnad mellan karaktär och kulturhistoriskt värde.

Karaktären är det vi upplever när vi rör oss i en miljö, t.ex. byggnadernas placering och arkitektoniska utformning. Det kulturhistoriska värdet är istället det vi kanske inte direkt ser, utan det som ligger till grund för varför bebyggelsemiljön eller byggnaden ser ut som den gör. För att tydliggöra skillnaden mellan karaktär och värde kan följande exempel ges:

När du tittar på en tavla utgör ramen, motivet och tavlans skick tillsammans dess karaktärsdrag. Värdet däremot ligger i om du tycker att motivet är vackert, vem som har målat tavlan samt tavlans proviniens.

Karaktärsdragen som beskrivs i denna utredning är förknippade med PBL 2 kap 6 § samt PBL 8 kap 17 §. För beskrivning av bebyggelseområdes karaktärsdrag används Boverkets *Checklista karaktärsdrag* som utgångspunkt.

Det kulturhistoriska värdet som beskrivs i denna utredning hanteras i PBL 2 kap 6 § samt PBL 8 kap 13 och 17 §§.

Vilka modeller som har använts för att tydliggöra såväl karaktärsdrag som värden beskrivs på s. 7.

FÖRFATTNINGSSKYDD

Gällande detaljplan

För fastigheten gäller detaljplan PI 1715D som vann laga kraft 1945. I planen finns inga skyddsbestämmelser avseende kulturmiljö.

Översiktsplan

Översiktsplan för Stockholm antogs av kommunfullmäktige i februari 2018 och vann laga kraft den 23 mars 2018

I den gällande översiktsplanen pekats planeringsinriktningar för kulturmiljön ut. Dessa formuleras enligt följande:

- Kunskap om stadens stadsbyggnadskaraktärer och stadslandskapet ska vara en utgångspunkt vid förändring, förnyelse och förtätning i stadens befintliga områden.
- Kulturmiljöns värden ska fortlöpande identifieras, säkerställas, tas omhand och utvecklas.
- Ny bebyggelse, ändringar och tillägg i befintliga miljöer ska utföras omsorgsfullt, med konsekventa karaktärsdrag och genomarbetade detaljer grundade på en gedigen analys.
- Bebyggelse som är kulturhistoriskt värdefull och har betydelse för stads- och landskapsbildens ses som en resurs i stadsutvecklingen.
- Stockholms stad som fastighetsägare har en betydelsefull roll i att vara förebildlig, exempelvis genom att utarbeta vårdprogram och anordna arkitekttävlingar, så väl i utvalda projekt som i den vardagliga förvaltningen av stadens byggnader.

Utvecklingsområde: Söderstaden

Byggnaden ingår genom sitt läge inom Slakthusområdet i ett av översiktsplanens utpekade utvecklingsområden; Söderstaden. Söderstaden består av områdena Gullmarsplan, Nynäsvägen, Slakthusområdet och Globenområdet. I översiktsplanen skriver man att Söderstaden ska fortsätta att utvecklas till "en tät och mångfunktionell stadsmiljö med bostäder, arbetsplatser, urbana stråk, verksamheter, parker, förskolor och skolor samt offentliga miljöer." Slakthusområdet bedöms ha en särskilt potential för att inhysa kulturverksamheter.

TIDIGARE STÄLLNINGSTAGANDEN*Stadsmuseet*

I Stockholms stad har Stadsmuseet uppdraget att bedöma och peka ut vilka kulturhistoriska värden som finns i staden. Klassificeringen görs generellt på fastighetsnivå. De tre klassificeringar som Stadsmuseet använder sig av är:

blått är den högsta klassen och omfattar bebyggelse som bedöms ha synnerligen höga kulturhistoriska värden.

grön klassning innebär också ett högt kulturhistoriskt värde och betyder att bebyggelsen bedöms vara särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt.

gult är den tredje nivån som används vid klassificering. Fastighet markerad med gult på Stadsmuseets kulturhistoriska klassificeringskarta innebär att bebyggelsen bedöms ha positiv betydelse för stadsbilden och/eller ha visst kulturhistoriskt värde.

Den aktuella byggnaden bedöms vara blå, det vill säga, ha ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

Kulturhistorisk inventering och analys, Slakthusområdet, Nyréns, 2011

I Nyréns byggnadsinventering av bebyggelsen motiveras den aktuella byggnadens kulturhistoriska värde enligt följande:

"Charkuteristen 5 och 6 har ett särskilt högt kulturhistoriskt värde (blå och grön). De ingår i slakthusområdets historia av livsmedelshantering, är skapade av en framstående arkitekt och har en för sin tid mycket avancerad arkitektur

och tekniska lösningar. Charkuteristen 5 är genom sitt välbevarade yttre och inre av byggnadsminnesklass."

Kv Charkuteristen 5, Antikvarisk förundersökning, Nyréns, 2011

I den antikvariska förundersökningen värderas byggnaden enligt Unnebäckens modellen och bedöms besitta följande värden:

Lokalerna bedöms ha ett bruksvärde, och byggnadsteknikhistoriskt värde, stort arkitektoniskt värde, arkitekturhistoriskt värde, samhällshistoriskt värde och kontinuitetsvärde. Fastigheten bedöms även ha ett miljöskapande värde inom det kulturhistoriskt värdefulla slakthusområdet.

Utsnitt ur stadsmuseets klassificeringskarta.

ANALYSMODELLER - KULTURHISTORISKT VÄRDE

För att beskriva det kulturhistoriska värdet har Riksantikvarieämbetets plattform för kulturhistorisk värdering använts som utgångspunkt. Plattformen bygger på fyra på varandra följande steg:

- A. Beskrivande
- B. Analyserande
- C. Planerande
- D. Beslutande

Vad de olika stegen innehåller beskrivs i modellen till höger. För att i dokumentet kunna följa de olika stegen är rubrikerna färgkodade enligt den högra delen av modellen.

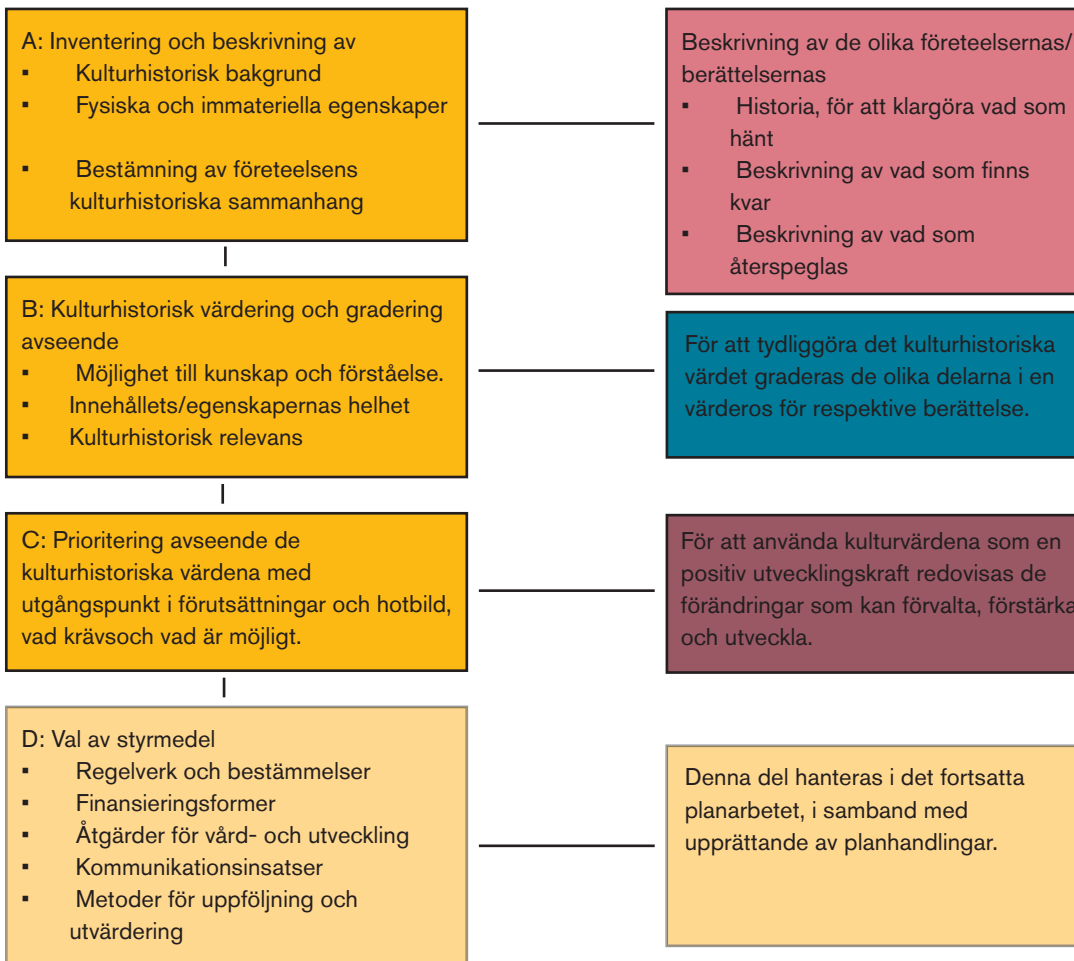
För att lyfta fram vilka fysiska och immateriella delar som utgör grunden för det sammantagna kulturhistoriska värdet har områdets bärande berättelser identifierats och lyfts fram. På så vis kan kulturvärdena sättas in i ett sammanhang annat än linjär historieberättning.

Som utgångspunkt för beskrivning av värden har den så kallade Unnerbäcksmodellen använts. Modellen beskrivs i Riksantikvarieämbetets bok *"Kulturhistorisk värdering av bebyggelse"* och bygger på att kulturvärden kan delas in i:

- Dokumentvärden
- Upplevelsevärden
- Förstärkande värden

Ovanstående värden delas i sin tur in i delvärden.

Som stöd för karaktärisering har Boverkets checklista använts.

Charkuteristen 5, troligtvis 1960-tal. På lågdelen syns varuutagets två från fasaden utskjutande portar krönt av karaktäristisk armatur. Foto: Sune Sundahl. Källa: DM

ÖVERGRIPANDE HISTORIK

I DETTA KAPITEL BESKRIVS:

- SLAKTHUSOMRÅDETS UTVECKLING
- MÖLLERHUSETS TILLKOMST
- HISTORISK GESTALTNING

Slakthusområdets utveckling

Slakthusområdet invigdes av Kung Gustav V den 31 januari 1912. Anläggningen bestod då av ett trettiofem byggnader förlagda i områdets norra del och utgjordes av tre huvudområden.

Den beräknade utvecklingsprognosen för verksamheten uppnåddes inte förrän 1939. Några orsakerna var att Stockholm låg allt för långt från de köttproducerande trakterna i landet och anläggningen i slutändan var överdimensionerad. Överkapaciteten i området och det faktum att det fanns outnyttjad mark ända in på 1920-talet ledde till satsningar för att hitta lösningar på problemet men dessa kom inte att realiseras förrän 1930-talet.

Ett av de förslag som togs fram var att omvandla slakthusområdet till ett kött handelscentrum. I oktober 1935 anslog stadsfullmäktige medel för flera ombyggnads- och ändringsarbeten för att genomföra förslaget. Exempelvis gjordes Marknadshallen för storboskap om till partikötthall, den lilla marknadshallen för storboskap byggdes om, ett nytt kylhus för partihandel uppfördes och ett fryshus från 1918 renoverades och slakthusverksamhetens utrustning moderniserades. Den viktigaste delen av ändringarna var ombyggnationen av marknadshall till partikötthall. Partikötthallen som efter ombyggnationen togs i bruk oktober 1936 kom att få en central roll i områdets verksamhet de kommande 30 åren.

Efter 1930-talets satsningar och modernisering återstod fortfarande outnyttjad mark på området varför man började upplåta tomträtter till styckningsföretag och charkuterifabriker. Den första upplåtelsen skedde 1937 och följdes av flera stora aktörer så som Konsum Stockholm. Helsingborgs Fryshus AB uppförde bland annat ett nytt fryshus vilket kom att bli en anläggning som sedan

utvidgats i flera etapper. Flera byggnader uppfördes således för livsmedelstillverkning med anknytning till slakt och styckning men inom området uppfördes även lokaler för annan livsmedelshantering, såsom Möller & Co:s anläggning inom kvarteret Charkuteristen som tillkom under 1950-talets början. De nya verksamheterna och bebyggelsen som tillkom i området markerade en tydlig årsring till följd av placeringen söder om det befintliga området men även genom den arkitektoniska gestaltningen präglas av nya funktioner, exteriöra material och det modernistiska formspråket.

Fenomenet att låta privata aktörer upplåta mark kom att fortsätta fram till 1960-talet då Stockholm stads slakthus- och Saluhallsstyrelse i in årsredovisning från 1962 proklamerar att "Slakthusområdets är nu i det närmaste utbyggt". 1965 träffades en uppgörelse med Sveriges Slakteriförbund och upplät en tomträtt på 80 år uppläts åt verksamheten.

Under 1970-talet uppfördes en byggnad för skoldirektionens charkuteriskola och en mindre lokal för en styckningsfirma, I övrigt fortgick verksamheten inom området som vanligt. I slutet av årtionden börjar man dock planera för att åtgärda den ålderstigna infrastrukturen i området och ta höjd för anpassningen mot de moderna krav som ställs på partihandeln. Detta resulterade i att slakthuset genomgick en stor ombyggnation som blev färdig 1982. I slutet av 1980-talet började området att ändra form och andra verksamheter tillkom inom området. År 1990 byggdes bland annat ångpannehuset om för Restaurangakademien och tre år senare startades Stockholm Hotell- & restaurangskola i området.

Efter flera år av stagnation inom slakteriverksamheten på

Stockholms Slakthusområde beslutade man år 1991 att slutligen lägga ner slakteriverksamheten. Nödslakt kom dock att bedrivas i området en bit in på 2000-talet.

STOCKHOLMS STADS SLAKTHUS

1897 beslöt hälsovårdsnämnden, på förslag av dåvarande stadsveterinär Gustaf Kjerrulf, att tillsätta en särskild kommitté för att utreda frågan om uppförande av ett offentligt slakthus med tillhörande kreatursmarknad i huvudstaden. Kommittén, tillsammans med hälsovårdsmyndigheten, presenterade ett betänkande till stadsfullmäktige 1901. I betänkandet redovisade man ett antal platser som samtliga legat i grund för mer eller mindre omfattande utredningar om möjlig placering för ett nytt slakthus. Efter att ha mottagit och behandlat utredningarna gav beredningsutskottet en 30 maj 1905 sitt utlåtande. Platsen för den blivande slakthusanläggningen blev Enskede. Enskede låg då i stadens utkant och här fanns goda möjligheter till en utökning av området.

En kommitté om sju personer tillsattes för att låta utarbeta ritningar och kostnadsförslag. Uppdraget gick till Gustaf Wickman i samråd med medicinalrådet G Kjerrulf. Ett förslag lades fram till stadsfullmäktige.

Slakthusområdet kom att karaktäriseras av funktionell områdesplanering med en förgård på vilken ekonomi och bostadsbyggnader förlades. De andra verksamhetsområdena utgjordes av marknadshallen och slakthusavdelningen. Bortom marknadsavdelningen placerades järnvägs kajen med fallorna och den trespåriga bangården.

Slakthusområdet med sin rundade form i dess sydliga del. Bilden är troligtvis tagen på 1980-talet. I bilden syns bevarade byggnader från den ursprungliga anläggningen i bildens främre del. Längre bak inom området syns senare tillkomna verksamheter däribland kvarteret Charkuteristen. Nya verksamheter har även infogats bland den ursprungliga bebyggelsen och parkeringar breder ut sig mellan bebyggelsen. Källa: SSA

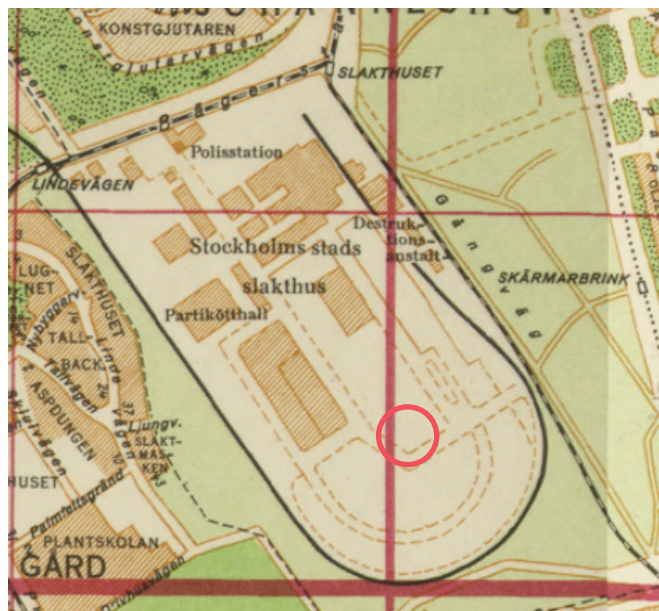

Linjär utveckling

1912

Slakthusområdet är uppfört. Den södra delen av området är outbyggt och utgörs av trädbeklädda höjder i landskapet. Röd ring markerar Charkuteristen 5s ungefärliga blivande läge.

1944

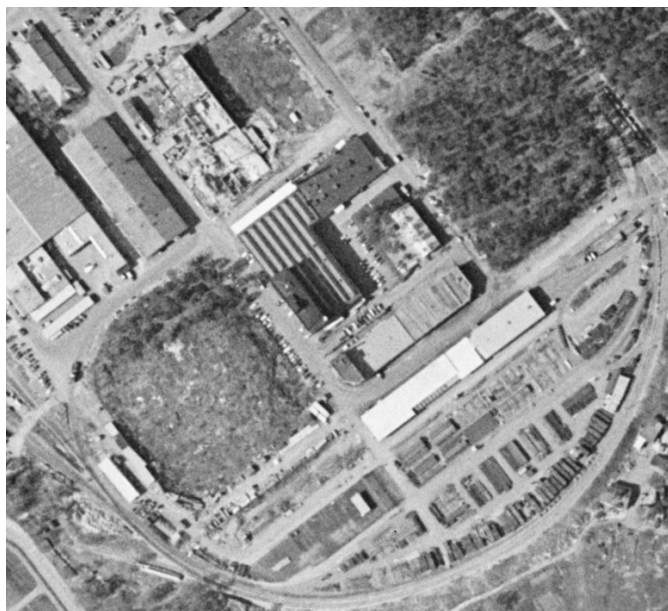
Kartan visar området efter den stora ombyggnationen och moderniseringen som ägde rum under 1930-talet. Kvarter har ritats ut i områdets södra del men enbart två större byggnader har tillkommit på den delen. Röd ring markerar

1954

Längs Hallvägen har nya byggnader tillkommit. Kvarteret Charkuteristen finns utritad och kvarteren har fått sin framtida struktur. Förändringar har även skett bland den äldre bebyggelsen med tillbyggnader, rivningar och nybyggnader. Även nya funktioner har tillkommit i området.

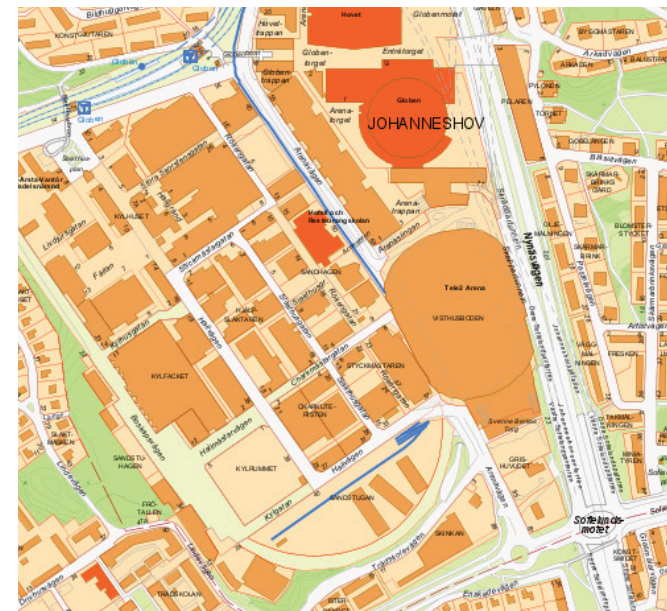
1960-
tal

Kvarteret Charkuteristen är till stor del utbyggt. På flygbilden syns Charkuteristen 5 bestående av högdelen och lågdelen samt skärmtaket längs den norra fasaden. Till byggnaden ansluter Charkuteristen 6. I kvarterets sydöstra del syns parkering och grönska. I öst och väst möter kvarteret kvarvarande höjdpartier i landskapet.

1970-
tal

Charkuteristen 8 har tillkommit (ca 1968). På taket syns ett garage. Byggnaden har dockats samman med Charkuteristen 5s sydöstra fasad. Nu ingår Möller & co i Dagab. Bebyggelse har tillkommit på de tidigare omgivande höjdpartierna.

2021

Slakthusområdet har nu förtätats och mer storskalig bebyggelse har tillkommit men huvudaxeln och anslutande stråk har bevarad struktur. Även anläggningens näromgivning har exploaterats kraftigt.

Möller & co

FÖRETAGETS TILLKOMST OCH UTVECKLING

Den 3 april 1909 grundades firman Möller & Co av John Möller. Efter år 1910 drevs affärerna av hans bror Henning Möller i en liten butik i Gamla stan, en engrosaffär med försäljning av ägg från Skåne, ost från Västerbotten och honung från Tyskland. Man sålde tidvis även buljong och engelsk kola. Första året gick affärerna trögt och företaget gick med 500 kronor i förlust, till följd av den hårda konkurrensen i stadsdelen Gamla stan. I stället valde man att flytta verksamhet följande år till en källarlokal på Barnhusgatan 8. Affärerna gick fortsättningsvis relativt trögt och lokalfrågan blev åter aktuell 1912. Då flyttade företaget till Drottninggatan 67. Vid samma tidsskede upphörde nu med försäljningen av ost och ägg och i stället började man sälja choklad och karameller från bland annat Uppsala. Under första världskriget sålde de även konfektyrer, holländsk marmelad och tekniska artiklar. Det var även då man började intressera sig för färsk frukt som senare skulle dominera försäljningen. Inledningsvis handlades äpplen från Schweiz. Försäljningen gick bra och lockade till nya inköp i allt större skala.

Efter kriget förbättrades marknadssituationen och firman ombildades till aktiebolag. En magasinfastighet med rymliga lagerlokaler inköptes i Kråkgränd i Gamla stan. Kontoret förlades på Skeppsbron 16. Verksamheten riktade nu alltmer in sig på kolonialvaror såsom färska frukter, kaffe och konserver. Förbindelserna med utlandet förbättrades och den följande tiden blev företaget genombrottstid som importör av kolonialvaror. Kontakterna med utlandet skaffades genom John Möllers upprepade affärsresor till utlandet under vilka kontakter knöts till bland annat den italienska och tjeckiska fruktmarknaden.

Den växande verksamheten var i behov av nya lokaler. År 1925 flyttade företaget till Folkungagatan 51–53. Där fanns utrymme för både lagerhållning och kontorsytor i samma byggnad. Försäljningen av kaffe steg varför man nu valde att anlägga ett eget kafferosteri under 1920-talet för varumärkena Regina, Drott och senare Möllers lyxmocca. År 1930 flyttade företaget till nya lokaler på Åsögatan 142. Här inhystes under 1930-talets mitt, på källarvåningen konserver och sirap, en bottenvåning med lastkaj samt frukt-lager. På övriga våningsplan fanns expeditionsavdelning, kafferosteri, lager och tullnederlag och kontor i de översta två planen.

År 1944 öppnade företaget ett filialkontor i Södertälje. Samma år förvärfvade företaget den kända kolonialvarufirman Handels AB L. E. Andersson & co i Uppsala. För att kunna konkurrera med andra liknande aktörer exempelvis KF och ICA arbetade firman för att rationalisera distributionen genom att skapa större företagsenheter. Ett flertal kolonialgrossistföretag i Mellansverige införlivades därför under 1940-, 50- och 60-talen i koncernen, bl a, Kockens AB (1947) Ernst Wahl & co ab i Sthlm (1961), ab Rudhe & co i Västerås (1962), Handels & Import ab Bröderna Larsson (Handelsbröderna) i Örebro (1963) och ab Bröderna Köhler i Norrköping (1966).

År 1944 avled John Möller. Efter hans död 1944 fortsatte företaget att expandera kraftigt under ledning av brodern Henning som var företaget VD fram till 1959. Därefter tog hans son, Hans över. En av huvudprodukterna var då frukt. Från början handlade man mycket med europeiska länder såsom Italien, Spanien, Cypern och Palestina men med tiden kom företaget att knyta an till nya marknader såsom

MARKNADSUTVECKLINGEN AV KOLONIALVAROR UNDER 1900-TALET FÖRSTA HÄLFT

1910–50-talet blev ett revolutionerande skede i handelns historia. Tidigare gick inköp av kolonialvaror via de tidigare hansestäderna. London blev tidvis huvudleverantören av kolonialvaror. Under 1930-talet började företag istället att knyta förbindelser direkt med produktionsorterna runtom i världen.

Inom kolonialvaruföretagen började allt större intresse ägnas åt varudistributionens kostnader liksom inom den övriga livsmedelsbranschen. Detta ledde till strukturrationalisering vilket innebar olika åtgärder för att skapa bästa ekonomiska förutsättningarna mellan de olika distributionsleden, ett arbete som påbörjades redan kring 1930-talet. Exempel på åtgärder var marknadsundersökningar, orderstruktur, bättre förpackningar, inköp av större partier och expeditioner, beräkningar av lagerytor och hyllplanering samt normaltider för arbetsfunktioner. Kunskapsstöd från branschorganisationer hämtades. Den hårda konkurrensen fodrade en konstant utveckling, översyn och innovation för att undvika stagnation.

Den mer storskaliga och det alltmer breddade varusortimentet möjliggjordes av tekniska lösningar för exempelvis frakt och förvaring men även förbättrad emballerings- och konserveringsteknik. Kylanläggningar, frysar, stora lager med hyllsystem och höglyftande truckar utgjorde några viktiga förutsättningar för utvecklingen. Även allivsbutikernas strukturförändring liksom svenska folkets kostvanor var avgörande för utvecklingen av branschen.

Sydafrika och delar av Brasilien. Kontakter skapades med USA för import av främst äpplen och päron.

Under 1940-talet hade företagets omsättning tredubblats. Företaget var nu ledande inom kolonialvarubranschen och hade över hundra anställda. Distributionen sköttes då av 34 bilar som stod på en egen bilpark. Distributionens utveckling parallellt med företagets expansion. Inledningsvis sköttes varuleveranser av springpojkar, därefter av män som drog kärror. Senare användes häst och vagn och därefter inhandlades den första bilen, år 1919.

Under 1940-talets slut ville man förverkliga planerna på en nybyggnad för att erhålla ändamålsenliga byggnader som kunde möjliggöra en alltmer rationaliserad varudistribution och storskaliga inköp och ett allt bredare sortiment. Strukturrationalisering var viktig för att erhålla konkurrenskraft inom branschen och blev även en av anledningarna till att företaget positionerade sig i kolonialvarubranschen framkant.

En fastighet köptes inom Slakthusområdet. Ritningar togs fram av Ralph Erskine, som vid tidpunkten var en känd arkitekt av industribyggnader. År 1955 stod byggnaden klar och företaget flyttade till det nya affärshuset i Enskede.

I samband med uppförandet av den nya byggnaden startade Möller & co Sveriges första cash and carry försäljning. De nya storskaliga lokalerna möjliggjorde ett allt större utbud av varor. I butiken såldes alla möjliga slags livsmedelsprodukter från Sverige och andra delar av världen. En av huvudprodukterna var färsk frukt men som successivt utö-

kades till ett fullt livsmedelssortiment samt ett betydande non-food-sortiment.

Uppförandet av den nya byggnaden i Enskede blev en betydande milstolpe för verksamheten som nu ändrade karaktär och kunde effektiviseras.

Räkenskapsåret 1967–1968 var företagets omsättning 566,6 miljoner kronor och kundkretsen utgjordes av omkring 1 000 livsmedelsbutiker och lika många storköpa och restauranger runt om i Sverige. År 1969 gavs samtliga enheter inom företagsgruppen namnet Möller & Co och året därpå blir Enskedeanläggningen en central stabsfunktion. I samband med detta uppförs en ny byggnad åt företaget på den intillvarande fastigheten Charkuteristen 8.

1970-TALET OMSTRUKTURERINGAR

År 1972 gör företaget en distributionsomläggning. Tre regioner bildades; i Stockholm, Västerås och Örebro. Man flyttade även Uppsalaverksamheten till Västerås. Samma år köper NK 40 procent av företaget. År 1974 köps Möller & Co upp av Dagab AB som vid tidpunkten förvärvade flera andra grossistföretag inom dagligvarubranschen i konkurrenssyfte. Dagab var ett förvaltningsbolag som då ägde flera stora grossister. Mellan grossisterna delades marknaderna lokalt. På så vis blev Möller & co ett dotterbolag till Dagab.

På 1980-talet lades verksamheten som då gick under namnet Dagab ner i Slakthusområdet och flyttades till Jordbro.

DET TIDIGA 1900-TALET TRUCKAR OCH LAGER

År 1920 konstruerade det amerikanska företaget Clark en "truclift" som kan lyfta upp till ett halvt ton med hydraulisk lyftanordning. År 1928 tillverkade Clark föregångaren till gaffeltrucken. 1941 ställde USA:s deltagande i andra världskriget stora krav på logistik vilket resulterade i att nya avancerade truckar introducerades på marknaden för att möta de behov som fanns för militären. Under 1940-talet kom flera nya truckvarianter med olika egenskaper och förbättrad kapacitet. Bland annat introducerades pneumatiska funktioner. Även elektriskt drivna truckar introducerades. 1946 kom den så kallade "Yardlift 40" en truck specialiserad för lagerhållning med kapacitet att göra väldigt höga lyft.

Gaffeltrucken som introducerades under 1920-talet slog igenom efter andra världskriget. Gaffeltrucken förändrade möjligheterna för lagringsmöjligheterna med lastpallar som på ett mer effektivt sätt kunde flyttas för att staplas i högre lagerhyllor i högre lagerbyggnader vilket svarade mot inköp av allt större partier. Gaffeltrucken och anpassade enhetliga pallar möjliggjorde på så vis effektiva logistiska lösningar som kunde byggas på höjden vilket ledde till optimering av lagerytor under 1900-talets mitt.

Papperskasse av blekt papper med flerfärgstryck i gult, rött och svart. Bilden visar en kaffeburk med Möllers lyxmocca. Bilden är från 1960-talet. Källa: DM

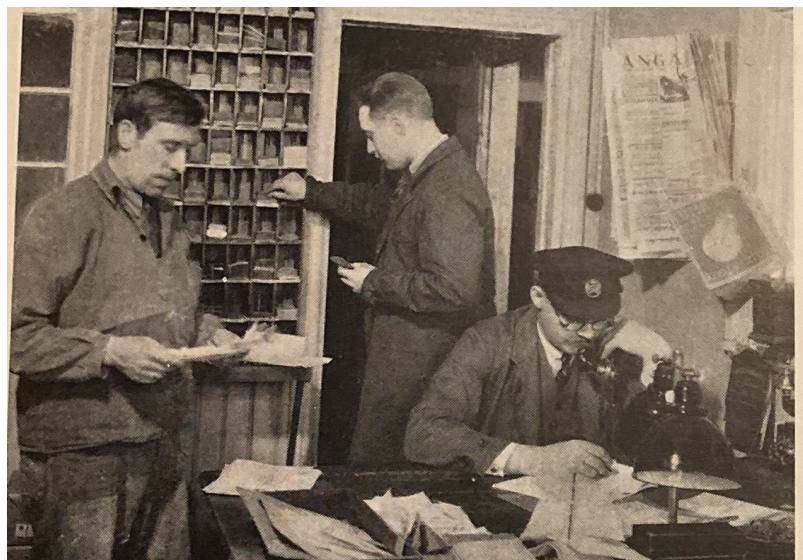

Möller & Co:s lager under 1930-talet. Källa: Möller & co:s minnesskrift 1934.

Möller & Co:s lager 1 trappa upp under 1930-talet. Källa: Möller & co:s minnesskrift 1934.

Möller & Co:s lagerkontor på 1930-talet. Källa: Möller & co:s minnesskrift 1934.

Bokföringsavdelning 1930-talet. Källa: Möller & co:s minnesskrift 1934.

Bilderna på denna sida visar hur lagerlokalerna såg ut i tidigare lokaler som företaget bedrev sin verksamhet i. Den nya byggnaden på Charkuteristen 5 innebar ett nytt kapitel för företaget med med möjlighet till mycket mer effektiv lagerhållning, större ytor, kylanläggningar och andra nymodiga inslag som rationaliserade verksamheten och innebar möjligheter för företaget att expandera.

Personerna bakom företaget

Initiativtagarna till firman Möller & Co var bröderna Henning och John Emil Möller, var båda uppväxta i Ottarp, nära Landskrona i Skåne. Brödernas far var mjölnaren Nils Möller Persson, född 1851 och modern Elna Benediktsson, född 1859.

Henning utbildade sig i hemorten Tågarp medan John utbildade sig på Påhlmans handelsinstitut i Stockholm. Mellan åren 1901-02, var han anställd på Julius Burmeister kolonialvarufirma. Burmeister var en känd stockholms-grossist. John arbetade även tidvis för AB Karl Tallström. Affärsstudier gjorde John i Tyskland år 1908. Året efter resan grundade han Möller & Co och var då 27 år gammal. Firman övertogs av brodern Henning 1910 vid 21 års ålder. År 1919 efter att företaget ombildats till aktiebolag, återinträdde John Möller i firman, vilken sedan drevs gemensamt med brodern.

Under företagets utveckling över decennier kom bröderna att uppleva en brytningstid inom branschen. Troligtvis var det försiktighet i kombination med optimism och energi som utgjorde väsentliga egenskaper för företagets framgång. Även företagsledarnas medlemskap i branschorganisationer bidrog troligtvis med kunskap och verktyg att positionera sig i branschens framkant.

Johns arbetsuppgifter inom företaget var skiftande. Han skötte bland annat inköp, övervakade packning, skötte expeditioner samt ordnade reklamationer. Han ansvarade även för kontakter med utlandet och gjorde på så vis många resor genom företaget. Under 1920-talet var John ordförande för Svenska Frukthandelsörers Förening genom vilken John, korresponderade med den italienske ministern

rörande import av italiensk frukt, vilket senare även blev ett av det egna företagets huvudprodukter. John var även med i branschorganisationen A.S.Ks styrelse mellan åren 1937–1944.

Henning i sin tur skötte försäljningen fram till 1936. Han var till stor del bunden vid järnvägstullens fruktbörs på dagarna och på kontoret om kvällarna där han skötte det administrativa.

År 1944 avled John. Efter hans död drevs företaget under ledning av Henning, som var VD 1918–59 och dennes son Hans Möller (född 1919) som tog över VD posten därefter.

Hans Möller utbildade sig till civilekonom vid Handelsskolan 1945. Efter studier i USA engagerades han sig i familjeföretaget Möller & Co. År 1957 var han som senast direktör och sedan 1959 VD fram till 1973. Därmed var det främst under Hans Möllers ledarskap som Möller & Co drevs i det nya affärshuset i Enskede. Efter Hans togs VD posten över av Lars Brundin. Vid detta tidsskede införlivades Möller & Co AB med Dagab.

Troligtvis var det under sin USA vistelse som Hans lät sig inspireras av amerikanska förebilder som därefter implementerades i familjeföretaget och inspirerade till deras moderna byggnad på fastigheten Charkuteristen 5, med den för Sverige nya cash and carry idén. Hans blev även känd som en branschman med framtidsvyer och med god kännedom om grossisthandeln. Han var engagerad i flerta-

let branschorganisationer däribland A.S.K där han liksom sin farbror satt i styrelsen.

Som styrelsens ordförande i A.S.K författade han en text i föreningens 25 års skrift följande:

"Det är min övertygelse, att enskild handel med lugn och tillförsikt kan se framtiden an: vuxen sina medtävlare i fråga om rationell organisation och driftskala, kommer den att kunna dra full nytta av den större initiativkraft, smidighet och individuell anpassningsförmåga som ligger i den fria köpenskapens väsen."

Citatet ger en bild av Hans sinne för affärer och framgång.

John Möller på kontoret vid Åsögatan, 1930-tal. Källa: Publicerad i Möller & co:s minnesskrift 1934.

Henning Möller på kontoret vid Åsögatan, 1930-tal. Källa: Publicerad i Möller & co:s minnesskrift 1934.

Hans Möller. Bild: Publicerad i A.S.Ks 25års jubileumsskrift.

Hans Möller vid utdelningen av Fri Köpenskaps pris för 1966. Han var då A.S.Ks ordförande. Publicerad i A.S.Ks trycksaker. Källa: Västerås stadsarkiv.

Historisk exteriör utformning

KVARTERET CHARKUTERISTEN

Inledningsvis bestod kvarteret Charkuteristen av fastigheterna Charkuteristen 5 och 6. Byggnaderna på respektive fastighet ritades under 1950-talets första hälft av Ralph Erskine. Byggnaderna som dockades samman uppfördes på åtskilda fastigheter med åtskilda verksamheter. Troligtvis förkom ett samarbete mellan de två företagen. På Charkuteristen 6 bedrev företaget Gudrun Canning Company AB sin verksamhet men byggnaden ägdes av Möller & co. På Charkuteristen 5 uppfördes Möller & Co:s affärsbyggnad. Mellan åren 1967–69 tillkom ytterligare en volym inom kvarteret, Charkuteristen 8. Byggnaden ritades av Elmer Husman och uppfördes för Möller & co. Byggnaden innehöll lager- och kontorslokaler. På dess tak förlades parkeringsytor. Dessförinnan stod på fastigheten en mindre förrådsbyggnad som uppfördes 1955. Ritningarna var signerade av Lindberg ingenjörsbyrå AB.

Byggnaderna på charkuteristen 5 och 6 försågs med rött tegel som fasadmaterial, ett tämligen nyintroducerad fasadmaterial inom området. I gestaltningen avvek de från varandra även om vissa gemensamma stildrag förekom.

CHARKUTERISTEN 5

Charkuteristen 5 ritades av arkitekten Ralph Erskine tillsammans med medarbetaren Yngve Fredriksson. De första skisserna togs fram 1951 och ritades om ett par gånger under de följande åren. Även företagets ekonomidirektör, utbildad civilekonom, Gunnar Vilbern medverkade i utvecklingen av byggnaden. Att en ekonom deltog i arbetet med ritningarna förefaller naturligt då rationalisering av verksamheten var en viktig aspekt. Konstruktör var Evert Lindbergs AB, en samarbetspartner till Erskine som troligtvis erhöll uppdraget genom honom. Stockholmsindustribyggare AB

uppförde byggnaden. Byggnaden var inflyttningsklar 1955. Resultatet blev ett representativt affärshus präglad av ett genomgående funktionalistiskt tänk och estetiska kvalitéer.

Byggnaden gestaltades i modernistisk stil vilket kom till uttryck framförallt i byggnadens sparsmakade fasadarkitektur, materialval (tegel, teak, plåt, betong), det flacka taket på högdelen och de generösa ospröjsade fönsterytorna, placerade i förband men även den tydliga funktionsuppdelningen av den innanför varande verksamheten. Erskine satte även sin personliga och säregna prägel på byggnaden vilket framgick i sammanhållna skulpturala och organiskt utformade byggnadselement i betong såsom vågformade taklanterniner, robusta konsolerna till skärmtak ovan lastkajen, balkonger och utskjutande omfattningar till entrépartier. Dessa skapade en estetisk och lekfull kontrast till byggnadens annars strama och förenklade formspråk. Företagets verksamhet (varuimport) präglade byggnadens gestaltning liksom arkitektens intresse för havet, en kombination som påverkade utformningen med associationer till ett fraktskepp. Högdelen utformades som skeppet med accentuerad skorsten på taket. Lågdelen vågformade lanternintak motsvarade det böljande vattnet.

Byggnaden uppfördes som en asymmetrisk volym bestående av en lågdelen i två våningsplan som byggdes på med en till ytan mindre kontorsdel i 3 våningsplan. Låg- respektive kontorsdelens gestaltning anpassades efter innanför varande funktion vilket gav volymerna ett åtskilt uttryck. Kontorsdelens genombrutna glasade fasaderna mötte lågdelen mer slutna volym vars fasader dominerades av tegel. Samtidigt som de olika delarna av byggnaden kontrasterade med varandra hölls formspråket samman av det modernistiska stiluttrycket.

Lågdelen

Lågdelen fasader bekläddes med rött tegel som vilade på en sockel i betong. Sockeln avgränsades från fasaden med en horisontellt gående rundad list i betong. På souterrängplanet i byggnadens södra del markerades partier med panel.

Lågdelen försågs med relativt få fönster vilket gav lågdelen ett mer slutet uttryck. Fönsterna placerades främst i dess södra del. Fönsterna, utgjordes i huvudsak av enlufts-fönster placerade i förband men även fönster med högt placerad tvärpost förekom. Fönsterna fick smäckra bågar och karmar i teak.

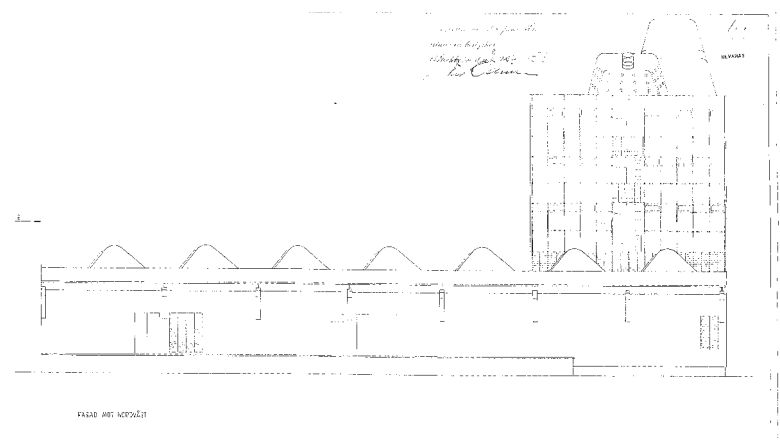
Det övre planet fick ljusintag genom lanterninfönster integrerade i det vågformade taket. På det övre planet i lågdelen placerades även två balkonger. En på den östra fasaden och en på den södra, bågig med fronter i betong.

Lågdelen försågs med flera entréer. På den östra fasaden mot Hallvägen placerades kontorsentrén. På den södra fasaden fanns entrén till cash and carry verksamheten. Byggnaden fick även flera öppningar för varuintag. Kontorsentrén och intill varande garageportar på den östra fasaden accentuerades med utskjutande robusta omfattningar i betong.

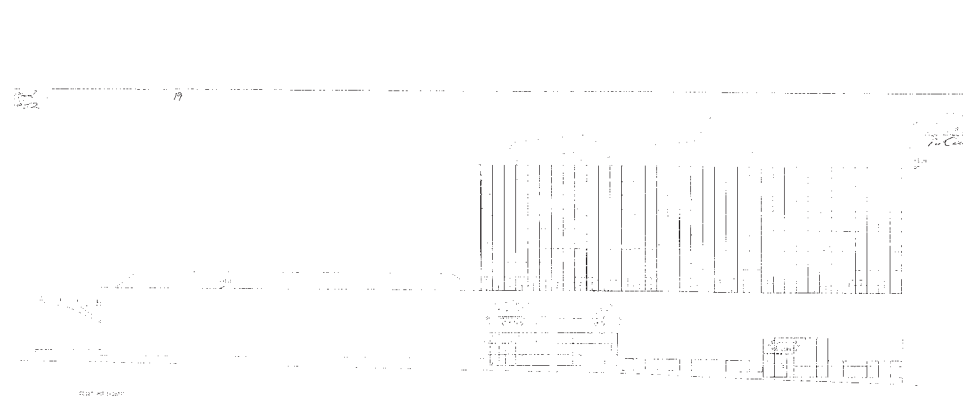
Kontorsdelen

Kontorsdelen delen försågs med glasade fasader. Fönsterna var placerade i förband runt hela fasaden. Fönsterna fick bröstningar i plåt och omfattningar och bågar i teak. Dessa glasade väggar var ej bärande utan utgjordes av så kallade curtain wall-fasader. Kontorsdelen kröntes av ett platt, plåtklätt tak med formgestaltade frånluftsfläktar.

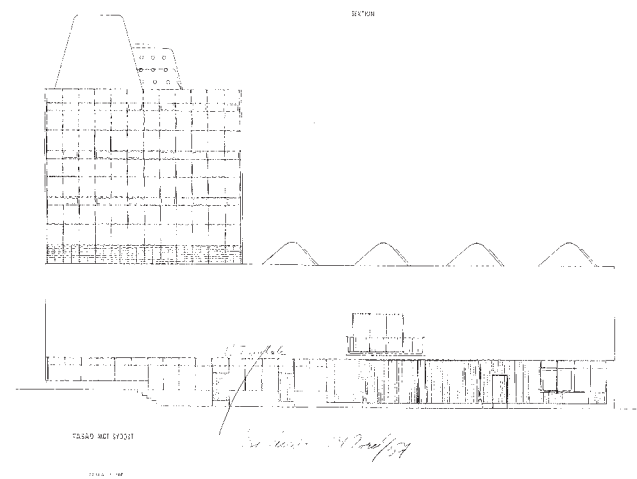
Fasadritningar

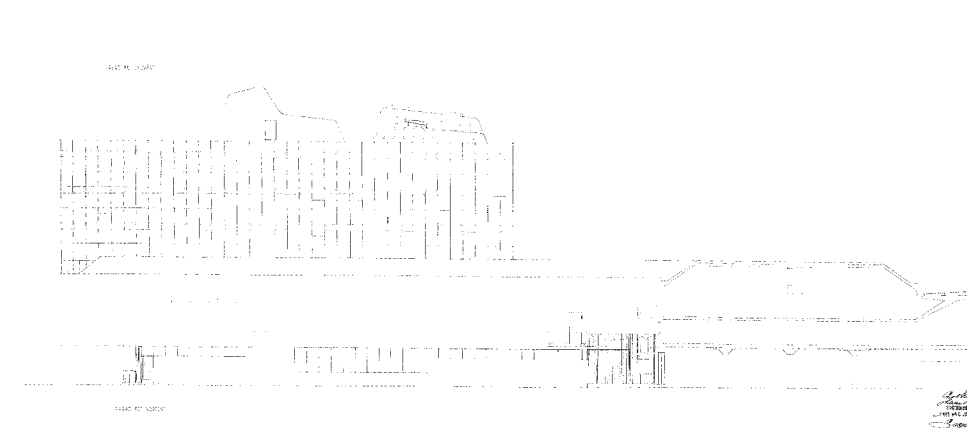
Fasad mot nordväst

Fasad mot sydväst

Fasad mot sydost

Fasad mot nordost

En byggnad i framkant

När byggnaden invigdes i januari 1956 blev den väl omskriven och dess nymodiga funktioner blev omtalade. Byggnaden beskrevs i bland annat press och branschtidningar som "pampig" och "hypermodern".

Under 1900-talets mitt blev USA i allt högre utsträckning en stilbildare och förebild både estetiskt som kulturellt. Landet låg även i framkant vad gäller rationalisering av varudistributionen som legat under ständig utveckling sedan första världskriget. Inspiration till byggnaden hämtades från amerikanska förebilder.

Möllers nya anläggning blev en byggnad i framkant som även svarade på de kunskaper och rekommendationer som framhölls av branschorganisationer under den tiden. Även branschorganisationerna i sin tur riktade blickar mot USA. Byggnaden kan därmed betraktas som uppförd efter amerikansk förlaga.

Nymodigheter som inhystes i byggnaden och påverkade dess utformning var exempelvis:

- Cash and carry verksamheten som inhystes på souterrängplanet. Den så kallade "cash and carry" funktionen var ett system som hämtades från USA och blev den första i Sverige av sitt slag när Möller & Co:s affärshus uppfördes.

- Generösa lagerytorna fördelade över två våningsplan förbundna genom en truckramp. Varorna sköttes med moderna höglyftande truckar. Lagerytorna hade mycket stor kapaciteten bestående av 5800 km² i lagerutrymmen vilket lämpade sig för att uppnå storhetsfördelar.

- Byggnadens utformning var noga studerad efter etable-

rade principer för kolonialvaruhandel. Varuintag och uttag separerades enligt rekommendationer för att undvika flaskhalsar. Den höga lastkajen placerades strategiskt i anslutning till stickspåret längs den norra fasaden och lagret vilket var passande för inlastning av varor från lastbilar och tåg. Cash and carry verksamhetens varuuttag var istället mer lämpad att ligga i markhöjd varför denna del placerades i souterrängplanet som låg i markhöjd i byggnadens södra del. Lågdelen med två våningsplan var ett utmärkt sätt att utnyttja byggnadens kapacitet till fullo och erhålla goda logistiska lösningar. Souterrängplanet tog fasta på den yta som hade gått förlorad om lastkajens höjd fått styra golvhöjden, där nu istället ett andra våningsplan placerades och tog fasta på ytan. Byggnadens utformning var på så vis välvägd mot rådande kunskaper för rationalisering av varudistributionen.

- Vad gäller byggnadens placering kopplade även denna mot branschrekommendationer med sitt läge intill ett stickspår och goda parkeringsmöjligheter som skapades kring byggnaden inte enbart för kunder men även för företagets transportbilar.

- Även kontorsdelens icke bärande curtain wall-fasader av teak med fyllningar av plåt och glas, var en av de första fasaderna av sitt slag i Sverige och därtill i en mycket ovanlig konstruktion.

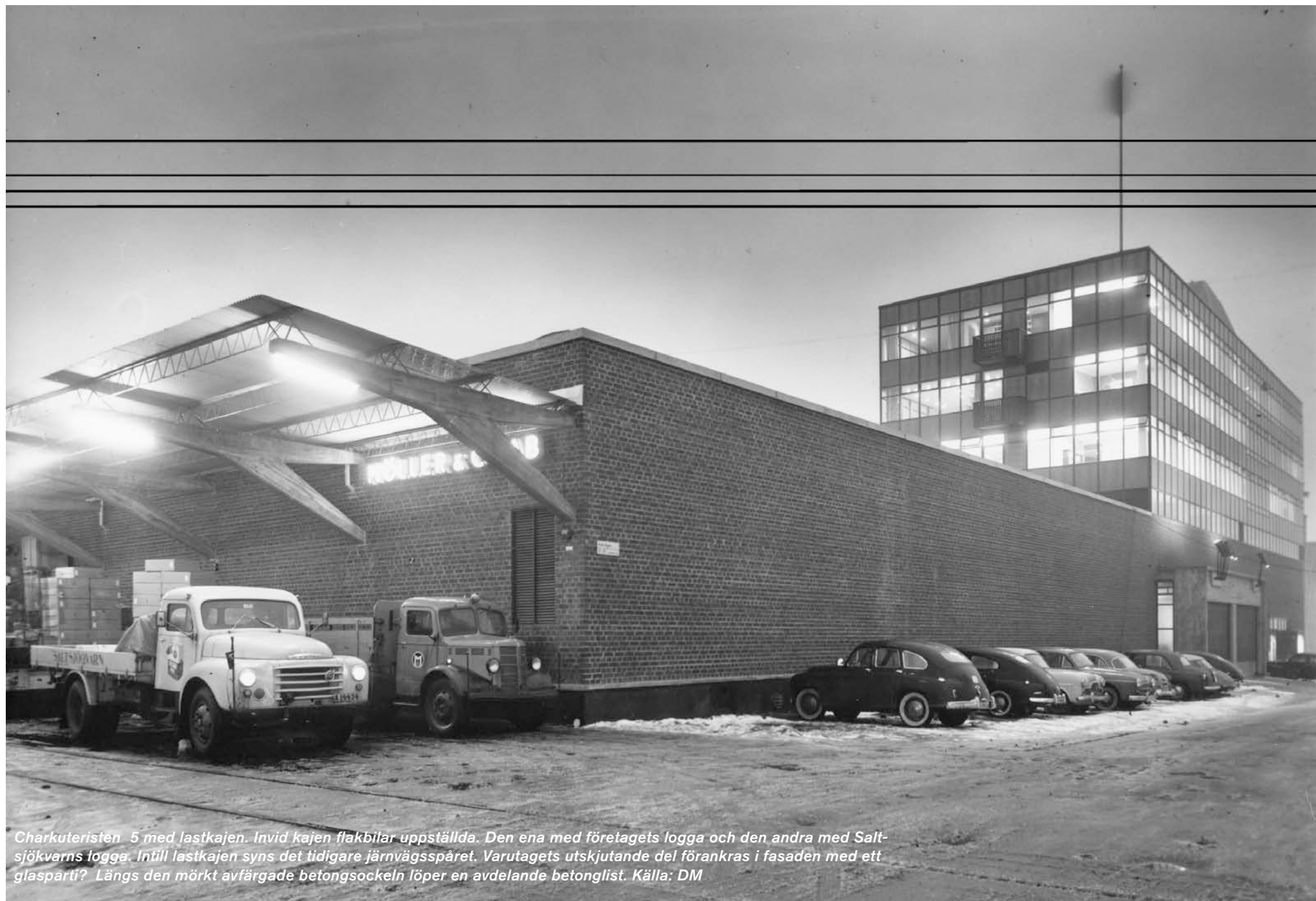
- Andra moderna delar i verksamheten var helautomatiska kafferostningsmaskinen samt kaffebar för provsmakning och samkväm, elektroniskt styrda dörrarna på lagret, kylsystemet med fläktar som sög in sval nattluft för att hålla rätt temperatur för matvarorna.

CASH AND CARRY SYSTEMET

Efter första världskrigets slut började i USA en kraftig utveckling av livsmedelsdistributionen. Efter att en hård konkurrens satte in. Tidvis började man att tillämpa former av självbetjäning för detaljisterna. Detta fenomenen kom att kallas cash and carry. Genom sin egen arbetsinsats kunde detaljister tillgodoräkna sig ett billigare inköpspris på sina varor. De kunde även få förmånligare priser genom de stora inköpen som gjordes vid varje tillfälle. Systemet brukade i regel gå till på följande sätt: Detaljisten beställer sina varor per telefon eller vid disken. Grossistens personal plockar fram varorna och lämnar över dem till detaljisten som betalar i kontant och ombesörjer själv transporten av varorna till sin butik. Distributionsformen bred sig snabbt. En viktig del av cash and carry var den metodiska utvecklingen av kontantförsäljningen med exempelvis rabatter.

I samband med sitt nybygge planerade Möller & Co i Stockholm en avdelning för Cash and Carry. Den 16 Januari 1956 öppnade företaget avdelningen och på så vis var systemet introducerats i Sverige. Systemet krävde dock en hög omsättning och stora försäljningsytor likaväl som lagerytor. Andra hanteringssynpunkter var tillräckligt med parkeringsplatser. Detaljisten bör kunna lasta varor under tak. Detaljisten till skillnad från lagret är bättre betjänt av en golvyta i höjd med marken än en hög lastkaj. Flera kassor krävdes och studerade mått angavs för hyllhöjder och gångbredd mellan hyllor för effektiv hantering och lagring av varor.

Charkuteristen 5 med lastkajen. Invid kajen flakbilar uppställda. Den ena med företagets logga och den andra med Salt-sjökvarns logga. Intill lastkajen syns det tidigare järnvägsspåret. Varutagets utskjutande del förankras i fasaden med ett glasparti? Längs den mörkt avfärgade betongsockeln löper en avdelande betonglist. Källa: DM

Charkuteristen 5, troligtvis 1960-tal. På lågdelen syns ursprungliga garageportar i trä och de kaaktäristiska utskjutande betong omfattningarna till garage och entré. Fönsterband sträcker sig längs sockeln. Foto: Sune Sundahl. Källa: DM

Den södra fasaden kring 1960. På fasaden syns den ursprungliga balkongen med fronter i betong. De panelklädda fasadpartierna har en mörk kulör som fortsatte runt hörnet på den östra fasaden. I fonden skymtas delar av bergiga landskapet karaktäriserade området. Intill byggnaden har två höga tallar sparats. Ett typiskt inslag i den modernistiska bebyggelsemiljön. Fönsterpartier ger ljusinsläpp till souterrängvåningen. Källa: Trycksak A.S.K, Västerås stadsarkiv

Historisk interiör gestaltning

Funktionsuppdelning

Byggnaden kom i sin helhet såväl exteriört som interiört att präglas av funktionsuppdelning. Lågdelen utformades enligt en rationell plan med verksamheten fördelad över två våningsplan. Våningsplanen förbands genom en mindre trappa i byggnadens östra del och en truckramp. Koppling fanns även till den intill varande byggnaden på fastigheten Charkuteristen 6, öster om Charkuteristen 5, med vilken en gemensam utlastning utformades på souterrängplanet. På det övre planet fick de även en gemensam koppling mot lastkajen. Utöver ovannämnda varuintag/uttag försågs Charkuteristen 5 med andra in- och uttag av varor (på västra och norra fasaden) med strategisk placering som kopplade till innanför varande funktion.

Lågdelen utformning och funktioner

Lågdelen övre plan utgjordes av en sammanhängande lageryta som sträckte sig i princip över hela våningsplanet. Höga lagerhyllor var placerade på rad utmed vidsträckta gångar som skapades mellan hyllorna. Våningsplanets södra del avgränsades med pack- och vågavdelning. Det fanns även ytor för, kylrum, kontorsrum och soprum.

På souterrängplanet inhystes den så kallade cash and carry funktionen med kassorna lokaliserade i den södra delen intill in- och utgången. På våningsplanet fanns även ett kafferosteri, lagerytor och ett garage. Från souterrängplanet ledde en truckramp till det övre planet. På källarplanet fanns skyddsrum och ett angränsande servicrum för elektriciteten.

Rumsbildningarna var relativt stora och öppna. Till följd av souterrängvåningens läge, delvis under markplan var ljuskällorna få för souterrängplanet, förlagda främst i våningsplanets södra del. Det övre planet hade i sin tur bättre ljusför-

hållanden. Till följd av lanterninfönsterna längs hela taket var ljusförhållandena goda.

Det böljande lanternintaket med den bärande betongkonstruktionen på det övre planet blev ett framträdande inslag i den öppna sammanhängande ytan. Det böljande formspråket, typiskt för Erskine var ett återkommande inslag i byggnaden. De rytmiskt placerade betongpelarna blev en karaktäristisk del av lågdelen invändiga utformning.

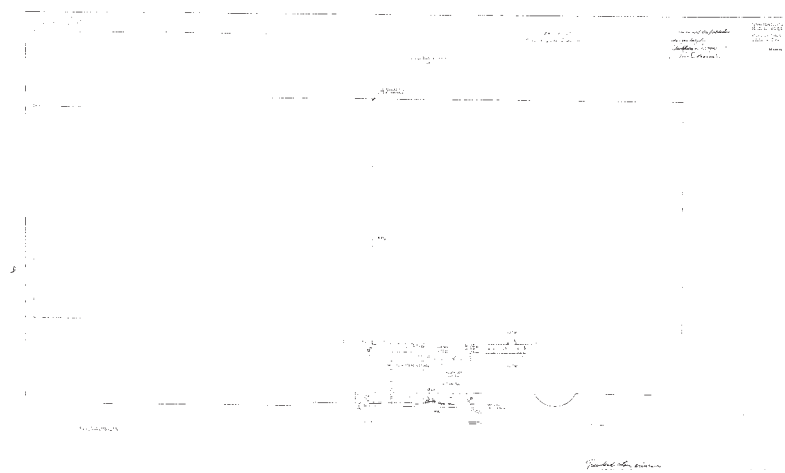
Material

Golven täcktes med stålslipad betong vilka kläddes med varierande ytskikt beroende på våningsplan. På lågdelen souterrängplan kläddes golvet delvis med flintekote och plan 1 delvis med linoleum. Detta framgår i de ursprungliga bygglovshandlingarna. Kakel förekom i toaletter och omklädningsrum men även på ytor i kafferosteriet. De flesta av innerväggarna var murade med tegel andra i betong. Även tak och pelare utformades i betong. Andra tidstypiska förekommande material i byggnaden var betongglas och natursten på fönsterbrädor.

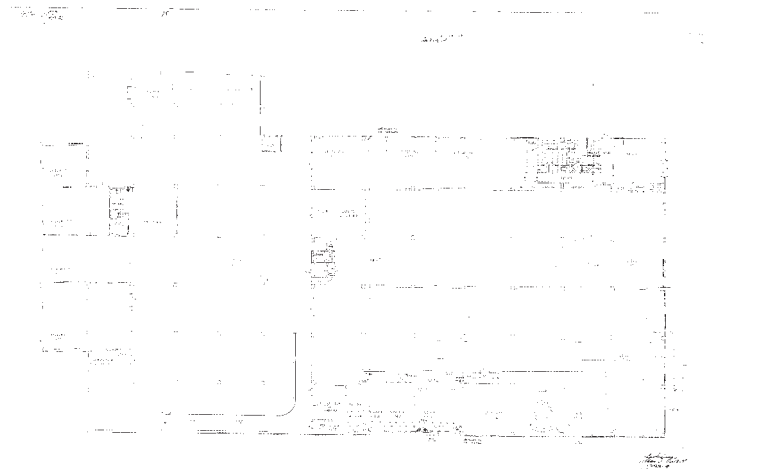
Kontorsdelen

I högdelen inhystes tre kontorsvåningar. Möller & Co:s administration nyttjade de två översta, våning 2 och 3 trappor. Här sköttes bl.a. inköp, försäljning, bokföring och ordermottagning. Våning 1 trappa, var tänkt som en lokalreserv för företaget men kom dock i stället att nyttjas som kontor av byggnadens konstruktör, Lindbergs ingenjörbyrå som blev kvar i huset en längre tid framöver. En spiralformad trappa i anslutning till huvudentrén ledde besökaren in i kontorshuset och mellan de tre våningsplanen. Flertalet av kontorsrummen utformades med en asymmetrisk planlösning och strukturerades längs med korridorer som sträckte sig tvärs genom byggnaden.

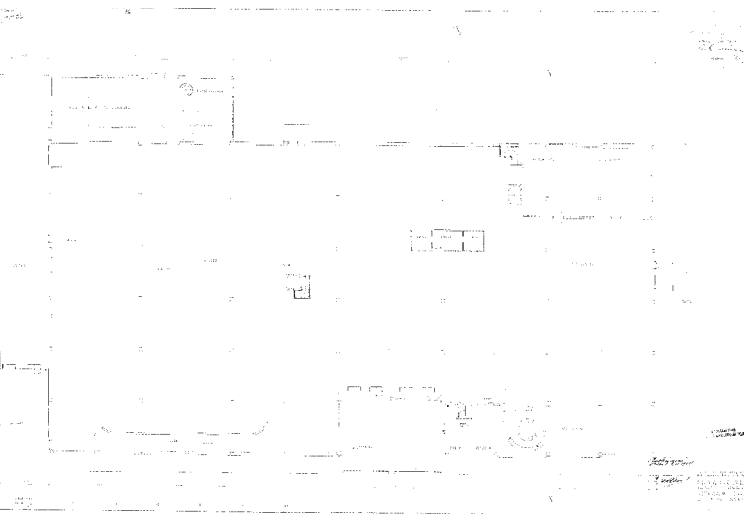
Planritningar lågdel

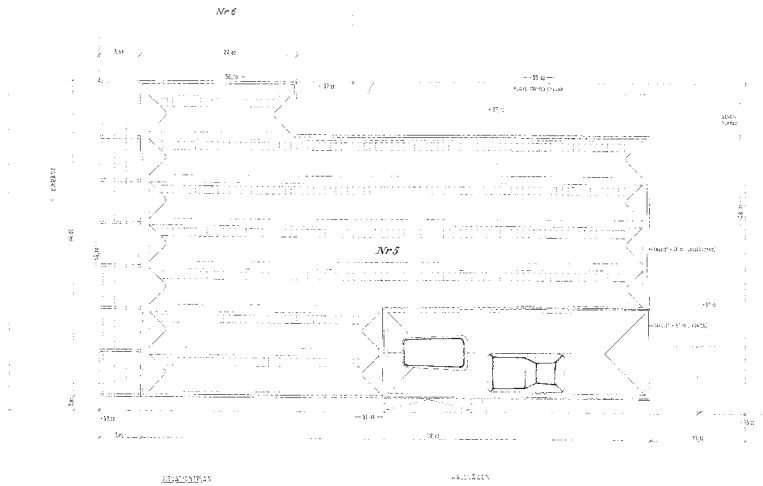
Skyddsrum

Souterrängplan

Plan 1

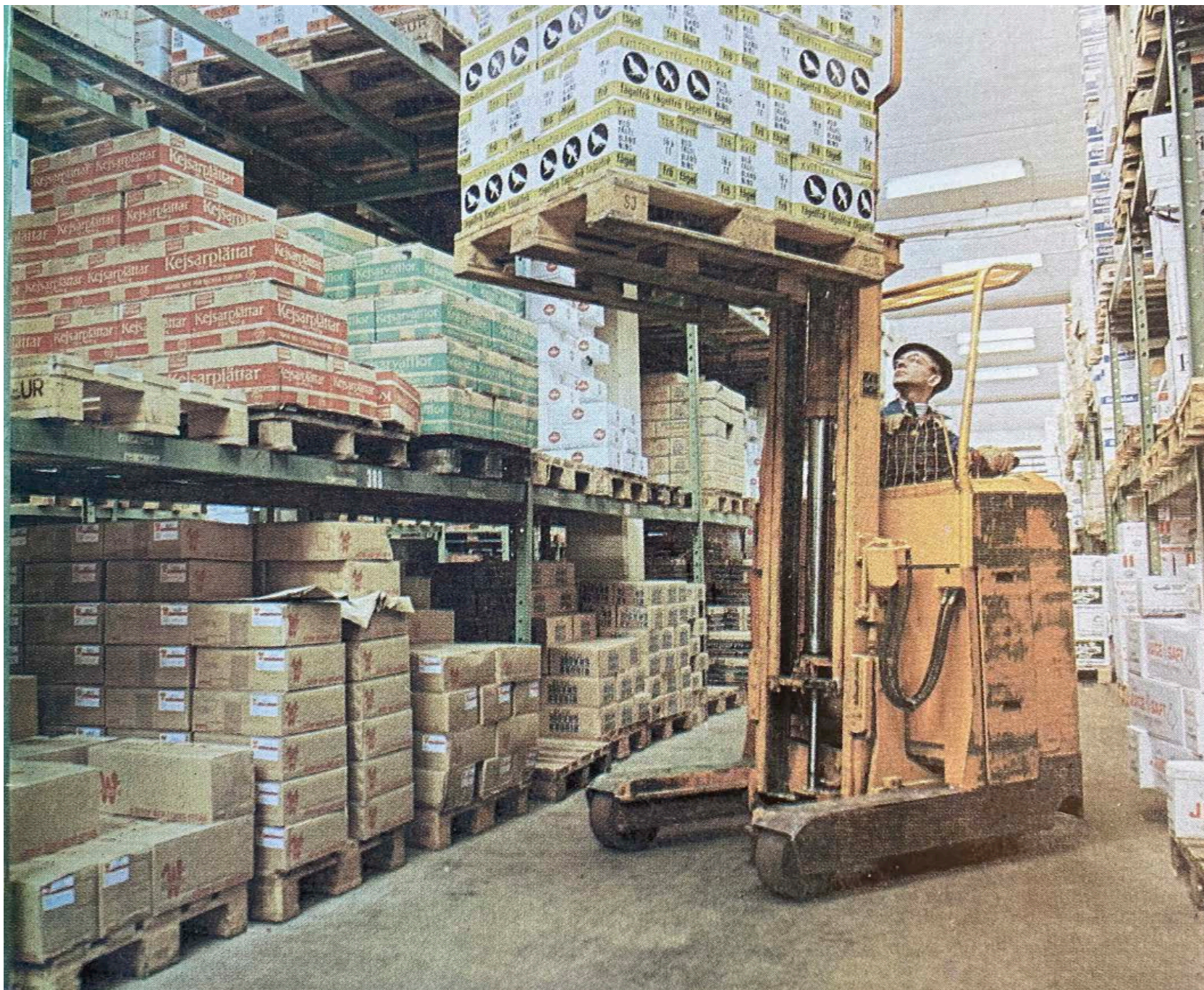
Takplan lagerbyggnad

*Invändig bild av trapphuset. På bilden syns tegelklädda väggar och ytor av betongglas. Spiraltrappan förbinder entréen med övriga våningar i byggnaden.
Källa: DM*

Det övre planet i lågdelen 1966. Bilden visar höga lagerhyllor och lyfttruck i arbete. I bakgrunden skymtas det vågiga lantternin taket. Lokalen har goda ljusförhållanden Källa: Framsida trycksak A.S.K, Västerås stadsarkiv

Den södra delen av det övre planet med kontorsrum ca 1960. På bilden syns det karaktäristiska taket.. Varor hanteras intill kontoret. Lastpallar möjliggjorde en effektivare lagerhantering. Källa: Trycksak A.S.K, Västerås stadsarkiv

Logistiska flöden 1957

KÄLLARPLAN/SOUTERRÄNG PLAN

Architectural floor plan of a building, likely a school or institutional facility. The plan shows a large central hall (purple) labeled "LAGER" and "PLUCKLAGER". To the top left is a green area labeled "MOCHINGSBOM FÖR BANANER". To the top right are two blue rooms labeled "KYLKAM - 5°C" and "KYLKAM - 8°C". At the bottom are several orange rooms: "UTLÄSTNING", "SOPKAM", "OCCUPATION", and "ESTIOE - 30 M". A central staircase is labeled "TRUCKBAND". The plan also shows a "TRUCKBAND" area at the bottom left and a "TRUCKBAND" area at the bottom right. The plan is dated "1970" and includes a scale bar at the bottom left.

- Kylrum
- Lager
- Mogningsrum bananer
- Packning
- Kommunikation
- Förråd/soprum/el
- Kontor

Övergripande byggnadsförändringar

Förändrade behov, en växande verksamhet och moderniseringar har lett till att byggnaden har genomgått ett flertal förändringar genom åren vilket påverkat både interiör och exteriör.

Invändigt har flera funktionella kopplingar mellan våningsplanen brutits. Nya ytskikt har tillkommit i lokalerna. Även planlösningen har påverkats av ombyggnationer vilket lett till att det i stort sett enbart är byggnadens ytterväggar, (dock har delar av även den rivits) med entréer som har bevarats tillsammans med elrum, truckramp och skyddsrum. En av de större ombyggnationerna skedde på 1980-talet då Arne Jonssons förvaltnings AB övertog fastigheten. Ett tiotal skilda verksamheter flyttade då in i lokalerna och utrymmena anpassades efter nya funktioner.

Andra invändiga förändringar omfattas av exempelvis en entresolvåning på plan 1 vars övre del är en del kontorsdelens nedre del. Även entresolvåningens utformning har ändrats efter dess tillkomst. Trappor och andra kopplingar mellan våningsplanen i lågdelen har satts igen. På lågdelen övre plan har våningsplanet delats av med en vägg vilket skapat två åtskilda större rum. Denna åtgärd tillkom 2019.

Exteriört har även en del förändringar skett. År 1969, vid samma tidsskede som Dagab tog över verksamheten gjordes en större utbyggnad av kvarteret med lagerlokaler, kyl- och frysrum vilket påverkade upplevelsen av rumsligheten kring Charkuteristen 5. Byggnaden på Charkuteristen 8 dockades samman med byggnaden på Charkuteristen 5. Detta innebär att en del av den östra fasaden/väggen

tillhörande lågdelen på Charkuteristen 5 revs och det innanför varande rummet förlängdes med mot öst på det övre planet. Andra exteriöra förändringar omfattas av utbyggnaden av lastkajen mot väst, nya dörröppningar och portar, utrymningstrappor och delvis nya ytskikt på den södra fasaden. Den södra balkongen har bytts och ändrat karaktär.

Urval ombyggnationer:

2009- Tillbyggnad av vindfång i souterrängvåningens södra del.

2004 Skärmtak ovan balkong på södra fasaden rivs. Befintligt fönster ersätts med nöd ut dörr. Även nedfällbar trappa ordnas på balkongen.

2003 - Nytt entréparti monteras framför befintlig garageport på den västra fasaden. Ny nödutgång på den norra fasaden på plan 1.

2002 - Ändrad planlösning med användning till kontorsytor och wc på plan 1. Flertalet kontorsytor ordnas på plan 1 i dess nordöstra del.

2001- Tak över parkering. Taket dockades samman med Charkuteristen 5, i dess östra fasad i dess södra halva och fasaden på plan 1 flyttades åt öst.

2020 - Ny utrymningstrappa från högdelen

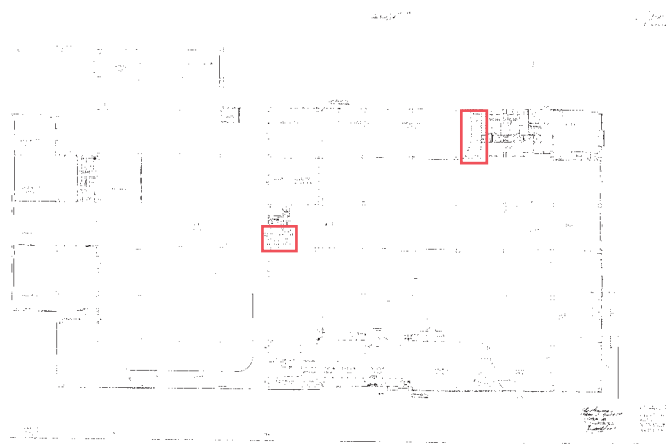
2021 - Totalrenovering av kontorsutrymmen i högdelen.

Bygglov för öppning av fönster i tegelfasad mot väst för att förbättra dagsljussituationen som kontor.

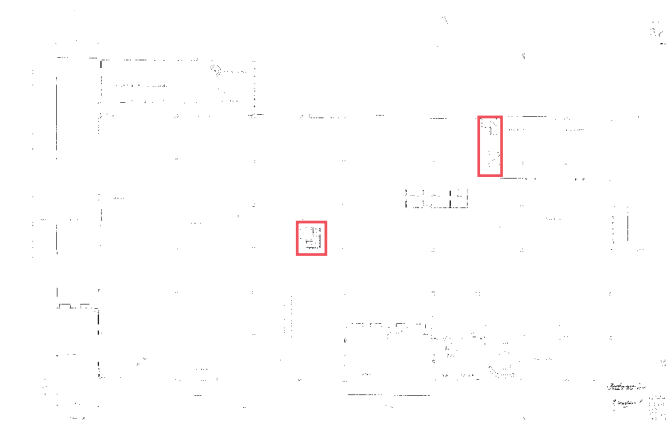
Förändringar i planlösning

Illustrationen visar invändiga förändringar som gjorts i lågdelen mellan 1954 och 1981. 1981 markerar en ny tid för byggnaden som då började användas för andra ändamål.

1954

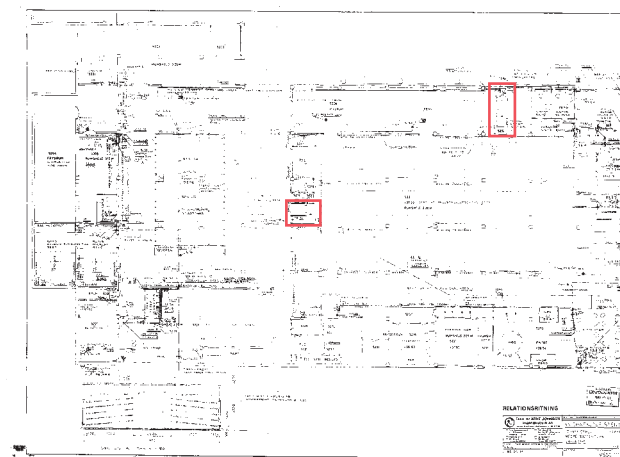

SOUTERRÄNGPLAN

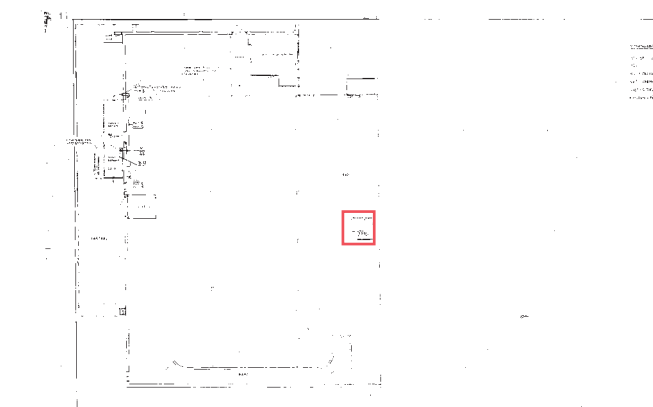

PLAN 1

1981

SOUTERRÄNGPLAN

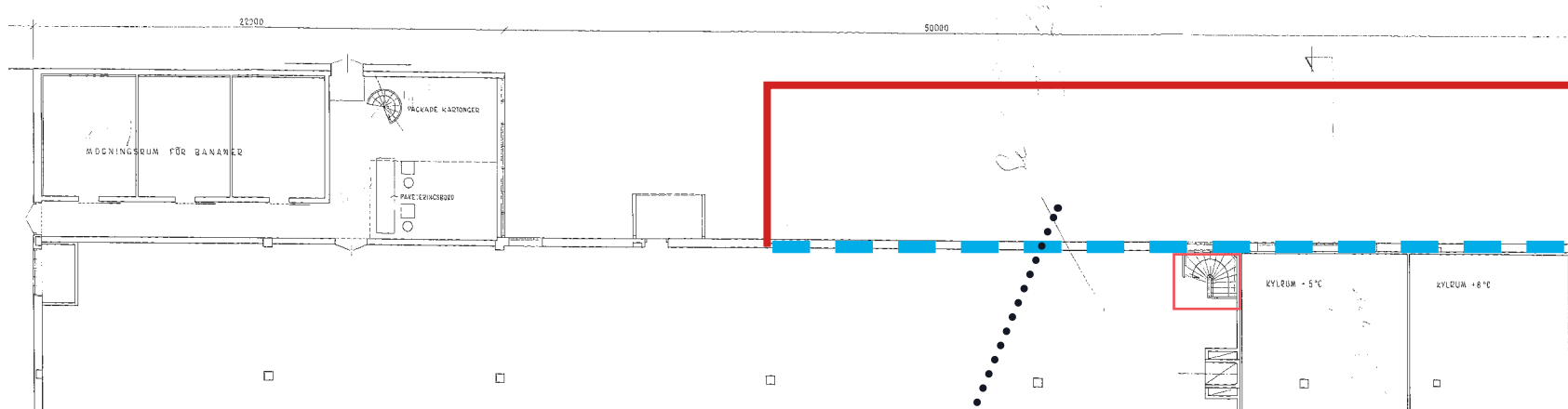

PLAN 1 (NORRA DELEN)

Röda rektanglar markerar kopplingar mellan våningsplan

URVAL STÖRRE OMBYGGNATION ÖVRE PLANET

— Ny vägg i lågdelen

— Riven vägg

Intill varande byggnad på fastigheten Charkuteristen 8 dockades samman med Charkuteristen 5. Vid detta tillfälle revs den ursprungliga ytterväggen och väggen/fasaden förlängdes mot öst. Observera att den tillkommande ytan är en uppskattning.

RALPH ERSKINE

Ralph Erskine föddes i London 1914. Arkitektstudierna påbörjade han 1932 vid Regent Street Polytechnic i London. Under sin utbildning blev han anhängare av funktionalistiskt inspirerad arkitektur.

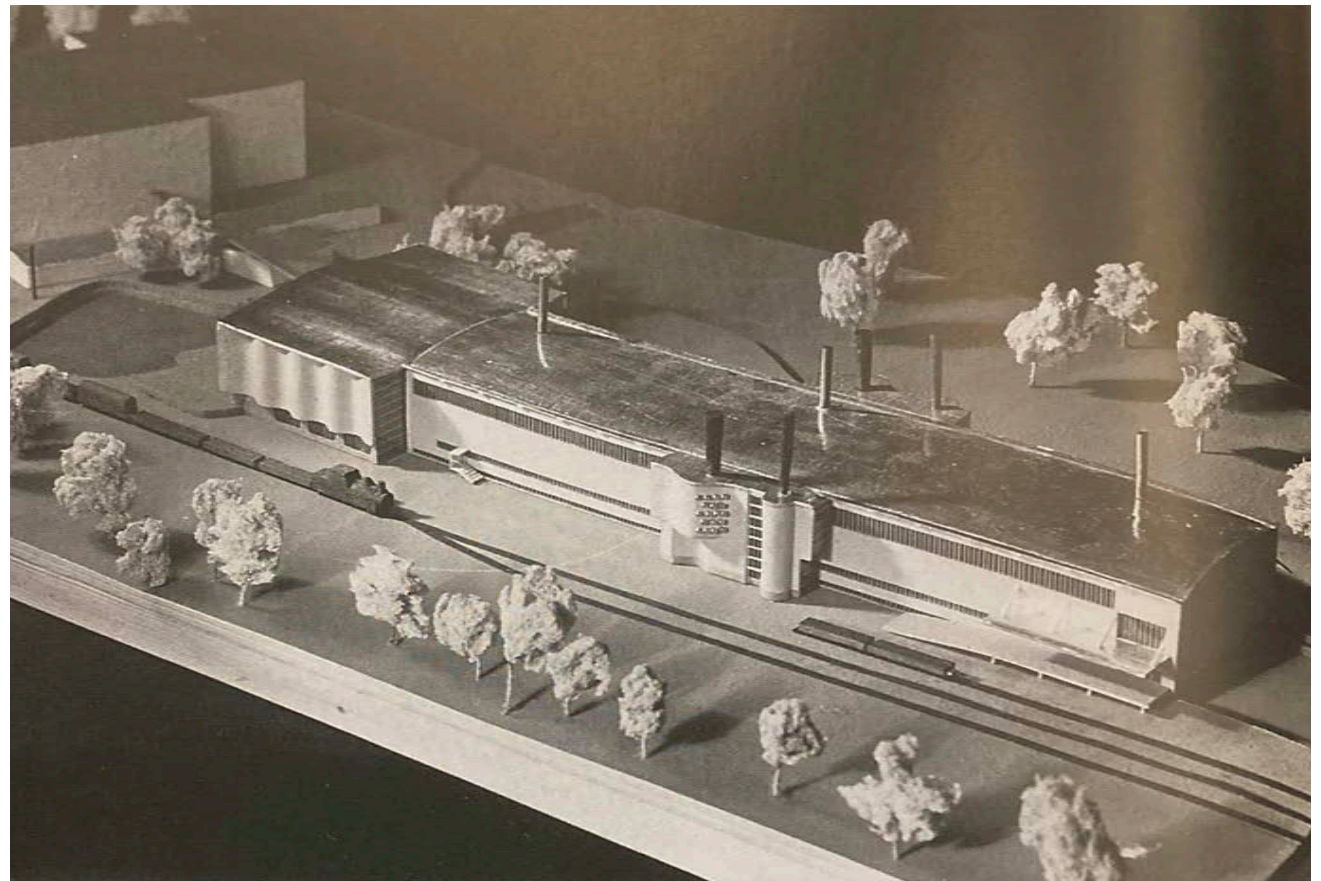
Erskine kom till Sverige 1939 och sökte jobb på Weijke och Odéen men sades upp kort därefter till följd av andra världskrigets utbrott. Han vände sig till HSB varigenom han fick egna uppdrag främst i form av timmerhus och sportstugor. Sedan år 1939 drev han även sitt egna arkitektkontor. Åren 1944-1945 läste han vidare på Konsthögskolans arkitekturlinje var Erskine uppmärksammades för de organiska former han gav sina konstruktioner.

År 1947 fick Erskine det första industriuppdraget. Det var genom byggnadsingenjören Evert Lindberg som projekterade industrilokaler som Erskine fick sina första uppdrag. Därefter följde flera industriuppdrag under 1950-talet. Dessa blev bland de mest uppmärksammade i sin genre, då de både var funktionella och hade en starkt särpräglad gestaltning.

Erskine blev en av Sveriges tongivande industriarkitekter vars anläggningar speglar en hel epok. Hans byggnader kom fortsättningsvis att präglas av en hög formmedvetenhet där han lät räta vinklar möta böljande former. Denna kontrastverkan blev ett bärande gestaltungsuttryck för Erskines byggnader.

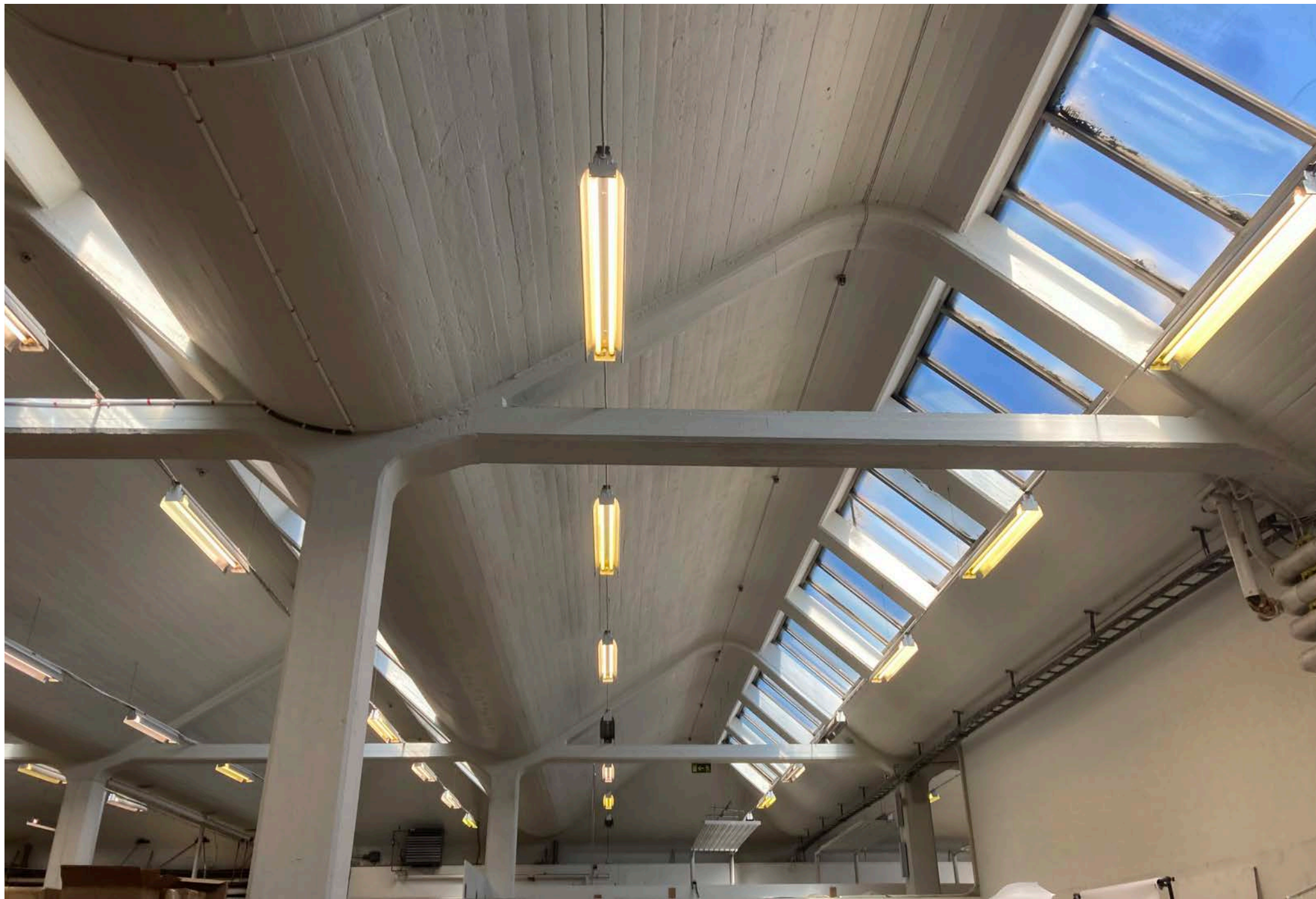
Verk i urval

- Gyttertorp, bostadsområde och centrum, 1945–1955
- Enequist, Holme & Co (med Sören Wimmerström), Stadshagen, Stockholm, 1951–1953
- Allhuset, Stockholms universitet, 1981
- Avasjö kapell, 1950
- Vasaterminalen/Cityterminalen i Stockholm, 1984

Modell över kartongfabriken i Fors. Publicerad i

KULTURHISTORISK KARAKTÄRISERING

I DETTA KAPITEL BESKRIVS:

- EXTERIÖR KARAKTÄR

- INTERIÖR KARAKTÄR

Exteriör karaktärisering

CHARKUTERISTEN I SLAKTHUSOMRÅDET

Det aktuella utredningsområdet, som ligger inom en del av kvarteret Charkuteristen, är beläget i Slakthusområdets sydöstra del. Ursprungligen var denna del av Slakthusområdet betesmark och äng, men med tiden har marken kommit att exploateras. Det innebär att byggnaderna på fastigheten är omgivna av relativt modern bebyggelse.

CHARKUTERISTEN I RELATION TILL SITT NÄROMRÅDE

De omkringliggande byggnaderna är uppförda vid ungefär samma tidsperiod som de nu aktuella byggnaderna. Marken de är byggda på är plan, på grund av de markförändringar som gjordes i samband med att Slakthusområdet anlades.

UTREDNINGSOMRÅDET

Byggnadskomplexet består av en högdal, en lågdal och ett skärmtak som sträcker sig ut över lastkaj. Lågdalen och skärmtaket med lastkaj är de volymer som primärt berörs i denna utredning, men eftersom det är ett byggnadskomplex som hör ihop kommer delar av den exteriöra karaktäriseringen beröra även högdalen.

KARAKTÄRSDRAG PLACERING I FÖRHÅLLANDE TILL NÄROMRÅDET

- Omgiven av relativt modern bebyggelse
- Omkringliggande mark är plan
- Närliggande bebyggelse har ungefär samma skala

- Områdets ursprungliga byggnader
- Aktuellt utredningsområde

- Högdal
- Lågdal
- Skärmtak över lastkaj

Karaktäristiska exteriöra detaljer i lågdelen

Teakfönster.

Koppardetaljer och sinuskorrugerad takplåt.

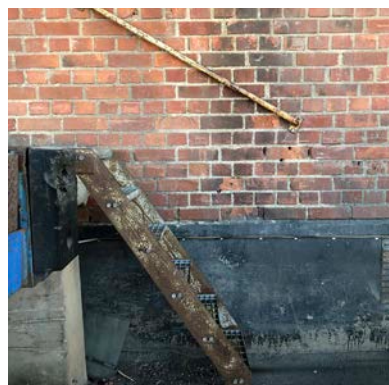
Stålskodd lastkaj.

Durkgolv på lastkajen.

Rött tegel.

Äldre ståldetaljer så som trappor och lejdare.

"Böljande", pappklätt tak med lanterniner.

Ommålade ursprungliga fönster med nätt vattenavrinning med äldre, övermålad panel.

befintliga materialen i största mån

lyft fram i rapporten karaktärsskapande

LÅGDELENS KARAKTÄR

Lågdelen karaktäriseras idag av sin fasad med rött tegel som ger ett slutet intryck åt väster. Den östra sidan är i huvudsak motbyggd med andra byggnadsvolymer, men här finns även lastportar samt en ursprunglig ombyggd balkong.

Den södra fasaden karaktäriseras av ett mer öppet intryck än den västra fasaden, här finns ett större antal fönster samt flera entreér. Delar av fasaden är klädd med blåmålad träpanel. Även om kulören inte är ursprunglig kan vissa delar av panelen vara ursprunglig.

LASTKAJENS KARAKTÄR

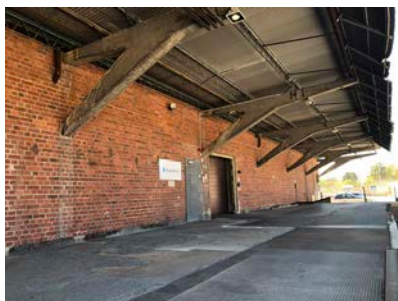
Lastkajen, på byggnadens nordvästra sida, karaktäriseras av det motlutande skärmtaket som bärs upp av betongkonsoler och fackverk av stål. Taket är belagt med sinuskorrugerad plåt som till stor del är utbytt. Hängrännen invid väggen är av kopparplåt. Tegelväggen bär tydliga spår av förändringar i form av igensatta öppningar, vilket speglar den typen av förändringar som är vanlig för industribyggnader.

Själva lastkajen är en gjuten betongkonstruktion där golvet till viss del är belagt med durk. Kanten är förstärkt med kanstål av järn.

BÄRANDE EXTERIÖRA KARAKTÄRSDRAG

- Takets säregna böljande form med integrerade lanterniner.
- Modernistiskt uttryck
- Samspel mellan lågdel och högdel
- Rött tegel
- Lastkaj med skärmtak som bärs upp av betongkonsoler.
- Kontrasterande entré och lastintag på västra sidan med distans från fasaden.
- Teakfönster.
- Fönster med trådglas.
- Stålportar
- Kvarvarande äldre byggnadsdetaljer med patina.
- Spår av förändringar.

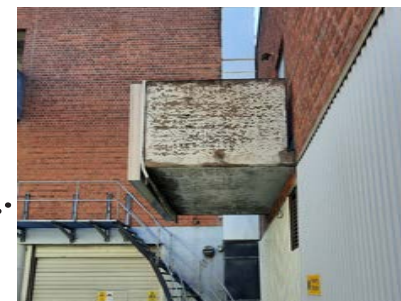

Lastkajen och skärmtaket med sina betongkonsoler.

Lastintag med nya portar.

Något ombyggd men ursprunglig balkong.

Igensatt, ursprungligt fönsterparti vid lastintag.

Samspel mellan träpanel och tegel.

Samspel mellan träpanel och tegel.

Accentuerande lastintag på distans från fasaden. Utbytta portar. Kröns av lekfull belysningsarmatur.

Ursprungliga, renoverade teakfönster

Sannolikt ursprunglig träpanel, men ommålad.

Interiör karaktärisering

OMBYGGD MED SPÅR AV URSPRUNGET

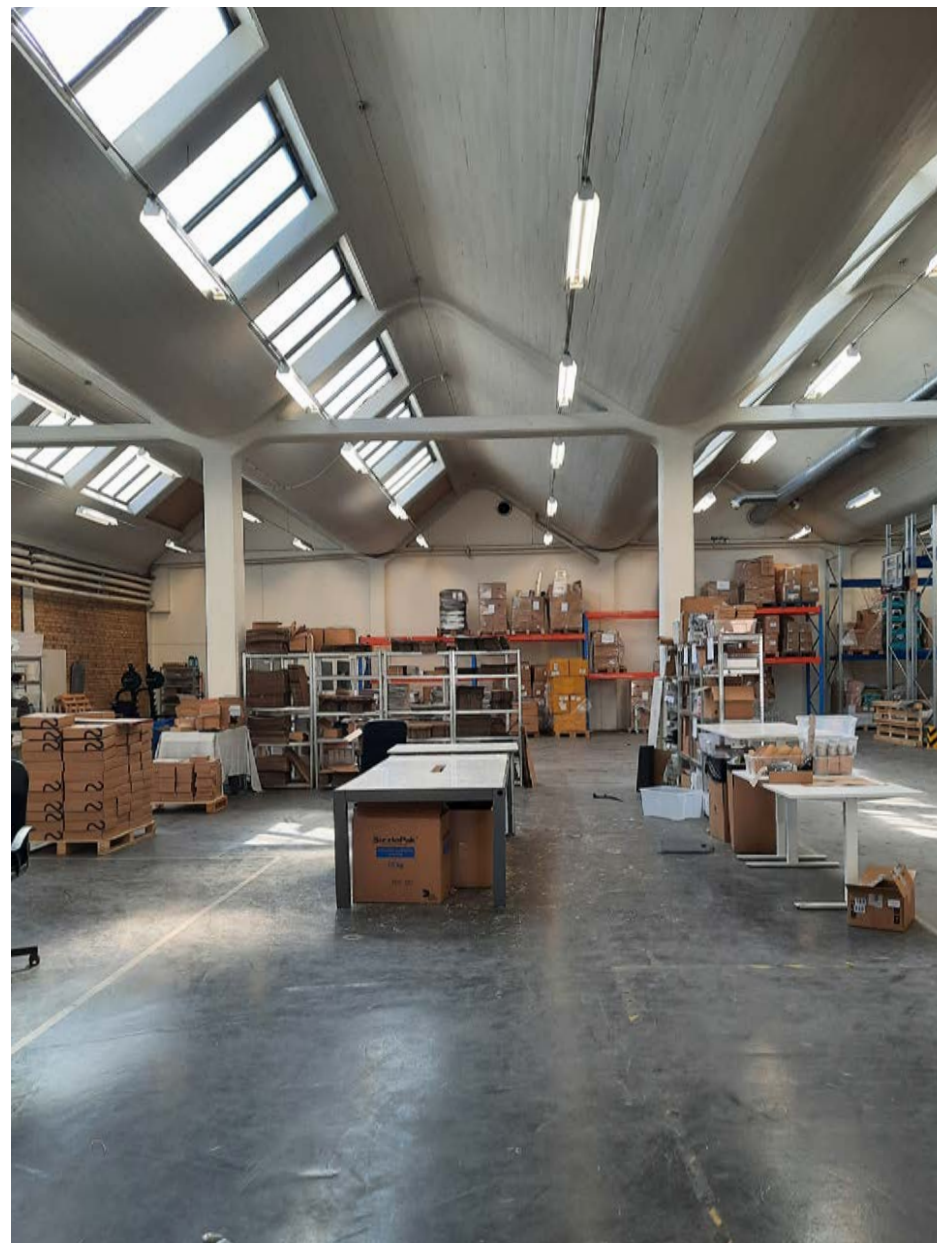
Interiören har byggts om vid ett flertal tillfällen men än idag syns spår av den ursprungliga strukturen. I hela byggnaden är konstruktionen framträdande i form av lanterning. Den ursprungliga planlösningen är däremot inte tydligt avläsbar, vilket beror på att flera ursprungliga väggar har rivits samt att nya väggar har tillkommit. Arkivhandlingar visar även att det ursprungligen fanns så kallade rum i rummet i form av mindre flyttbara kurer. Dessa finns inte längre kvar liksom trappor mellan lager och cash and carry funktioner.

Dominerande karaktärsdrag är det gula, melerade teglet som kontrasterar mot de vita betongkonstruktionerna. I vissa delar av byggnaden har teglet målats över med vit färg, ett förfarande som inte är ursprungligt.

På de kommande sidorna redovisas karaktäristiska byggnadsdelar som förekommer på respektive våningsplan.

BÄRANDE INTERIÖRA KARAKTÄRSDRAG

- Platsgjuten, brädfodrad betong.
- Ståldörrar.
- Upplevelsen av rymd och ljus under det "böljande" taket med lanterniner.
- Körbanor och ramper för truckar
- Golvsocklar i betong
- Slipade betonggol
- Melerat tegel
- Ett fåtal äldre dörrar med ursprungliga trycken
- Äldre elinstallationer
- Bevarade byggnadsdetaljer karaktäristiska för Erskine såsom skulpturala och organiskt gestaltade betongelement såsom den bärande delar på det övre planet och den kvarvarande telfer, hiss eller kontor. Även inslag av betongglas.

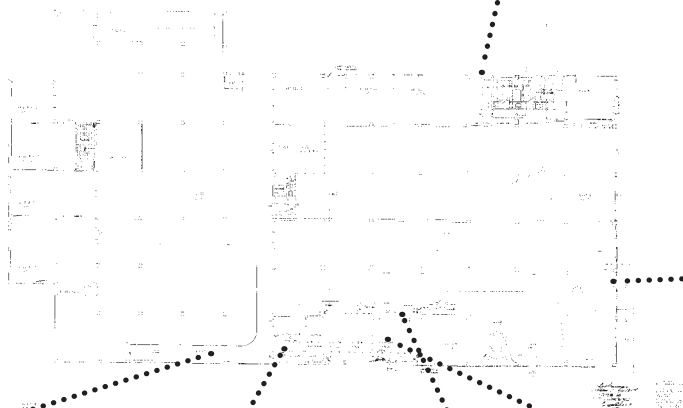

Bågformat tak med lanterniner, där släpljuset gör det möjligt att på ett enkelt sätt uppfatta takets brädfodring. Slipat betonggolv, en ny vägg i bakgrundens och en ursprunglig tegelvägg till vänster i bild. Tillsammans ger de en beskrivning av karaktären i en del av lågdelen.

Karaktäristiska byggnadsdelar

SOUTERRÄNGPLAN OCH KÄLLARPLAN

Del av ursprunglig pelare

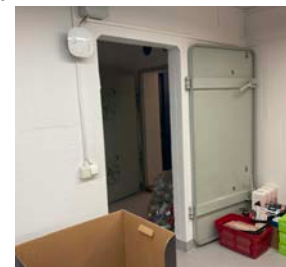
Ursprunglig truckramp

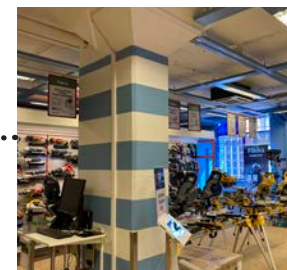
Karaktärsskapande detalj i elrum på källarplan.

Välbevarat skyddsrum med betongväggar, dörrar, och armatur.

Urspr. dörr till skyddsrum.

Betongpelare i souterrängplanet.

PLAN 1

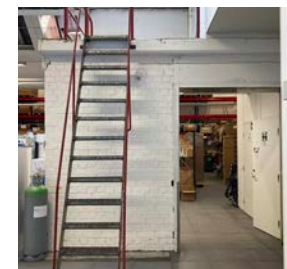

Urspr. byggnadsdetalj.
Troligtvis bevarad del av
teller, trappa eller kontor.

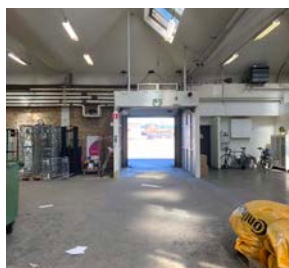
Tegelklädd vägg i tidigare
paketeringsrum.

Bevarad del av yttervägg.

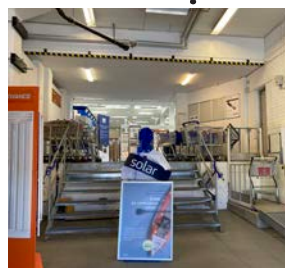
Möjlig del av tidigare
kylrum.

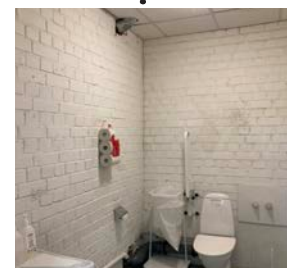
Urspr. ingång från lastkaj.
Urspr. takkonstruktion med
lanterniner. Tegelklädd
vägg

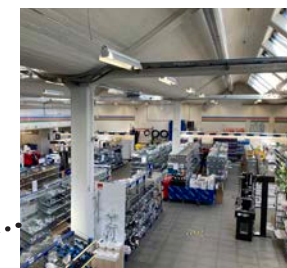
Föhöjt golv över truck-
ramp.

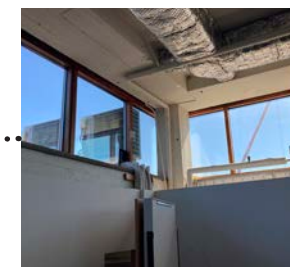
Tidigare varuuttag med be-
tongtak och tegelbäklädda
väggar.

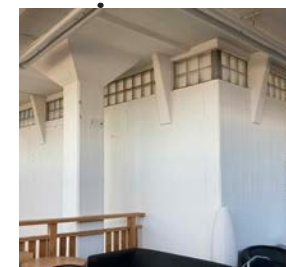
Delvis urspr. tegelvägg.

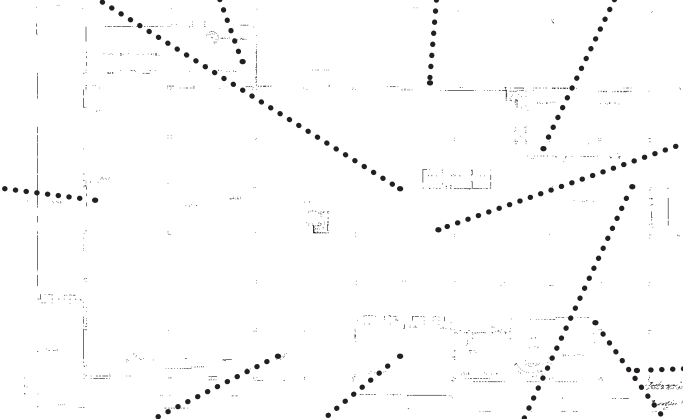
Urspr. takkonstruktion med
lanterniner.

Urspr. fönsteröppningar
med fönster i förband.

Urspr. bärande delar och
betongglas invid taket.

Materialpalett

Melerat tegel

Brädfodrad betong

Slipad betong

Övermålat tegel

Innertag av trä på konstruktion av stål.

Metall, t.ex. till dörrar

Karaktäristiska interiöra detaljer i lågdelen

Ursprunglig teknisk utrustning.

Tidstypisk lysknapp

Karaktäristisk fönsteröppning, formen återkommer i flera andra av Erskines byggnader.

Robust golvsockel i betong i truckramp.

Upphöjt parti ovan truckramp i betong med ovansida klädd med brädor. Troligtvis höjdes golvet till följd av de höglyftande truckarnas höjd.

Vågformat tak med dekorativ bärande konstruktion.

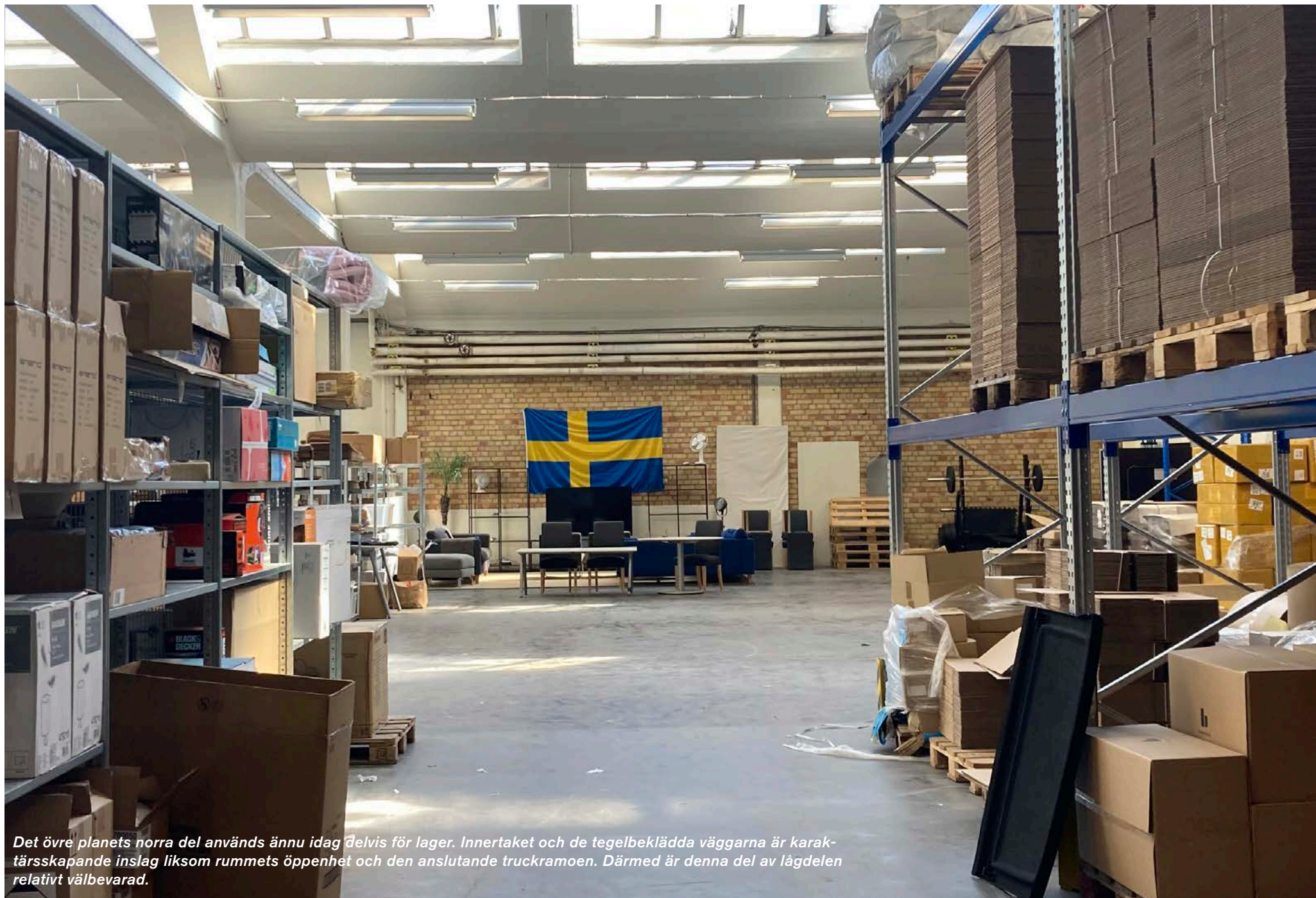

Troligtvis ursprungligt trycke och nyckel.

Ursprunglig, ommålad, pelare.

Det övre planets norra del används ännu idag delvis för lager. Innertaket och de tegelbeklädda väggarna är karaktärsskapande inslag liksom rummets öppenhet och den anslutande truckramoen. Därmed är denna del av lågdelen relativt välbevarad.

Igensatta tidigare dörröppningar.

KULTURHISTORISK VÄRDE

I DETTA KAPITEL BESKRIVS:

- PLATSENS BÄRANDE BERÄTTELSE**
- KULTURHISTORISK VÄRDERING**

Platsens bärande berättelser

Mot framtiden! (ge aldrig upp)

En byggnad som vid invigningen benämndes som hypermodern. Ett handelskoncept som var banbrytande i Sverige för sin tid.

De tongivande männen inom Möller & Co såg möjligheterna i framtiden och fick kämpa hårt för sin framgång. Trots motgångar gav de aldrig upp- Istället sökte de nya vägar, alltid med örat riktat mot sina kunder för att lyssna in:

Vad vill konsumenten ha?

Fraktskeppet

Erskine ritade ett antal industribyggnader under sin yrkesverksamma tid. Gemensamt för dem alla är att deras gestaltning speglar den verksamhet som de är ritade för.

Erskine sammanfogade sin kärlek till havet med bröderna Möllers verksamhet, som byggde på varuimport. Resultatet blev ett fraktskepp i hamn. Högdelen är skeppet, med en accentuerad skorsten. Lågdelen är det böljande vattnet i hamnen.

Den extra karamellen

Som en hyllning till hur bröderna Möllers verksamhet startade, med karamellförsäljning, skulle man kunna anta att inspirationen till armatureringa över lastintaget på den västra sidan är Erskines tolkning av karamellstrutar.

Försäljning av karameller i strut i Frändefors. Fotograf: Erik Björnånger. Källa: Värnersborgs museum

Kulturhistorisk värdering

KULTURHISTORISKT VÄRDE

Generellt

Det kulturhistoriska värdet är sammansatt av många olika delvärden, där alla delvärden inte har samma tyngd. De olika värdena kan förstärkas eller minskas beroende på vilka åtgärder i närområdet som sker.

Miljöskapande värde

Lågdelen har ett i sig själv ett högt miljöskapande värde och tillsammans med högdelen ett mycket högt miljöskapande värde. Tillsammans bidrar de till att spegla en av Slakthusområdets årsringar och den insuttriella framtoningen på byggnaden smälter ihop väl med platsens identitet och historia.

Arkitektoniskt värde

Byggnaden har ett mycket högt arkitektoniskt värde. De karaktärsdrag som tidigare beskrivits samverkar för att skapa en harmonisk grundgestaltning som bedöms ha ett högt arkitektoniskt värde.

Patina

Som alla industribyggnader har lågdelen byggts om ett flertal gånger. De kvarvarande ursprungliga detaljerna har med tiden fått en fin och mycket karaktärsskapande patina. För de delar som är ursprungliga bedöms graden av patina vara hög.

Kontinuitetsvärde

Lågdelen har sedan den byggdes använts för storskalig verksamhet. I takt med att kundernas krav och efterfrågan på produkter förändrats har även handelsverksamheten förändrats över tid, någonting som kan sägas ligga i linje med bröderna Möllers tankar kring affärsutveckling. Sammantaget bedöms byggnaden ha ett visst kontinuitetsvärde.

Arkitekturhistoriskt värde

Ralph Erskine var en av Sveriges mest kända arkitekter och hans verks studeras fortfarande såväl nationellt som internationellt. Som del av

Erskines verk har lågdelen, i synnerhet tillsammans med högdelen, ett mycket högt arkitektoniskt värde. I byggnaden syns även flera av de byggelement som Erskine gärna använde sig av och som förekommer i flera av hans byggnader. På så vis kopplar den nu aktuella byggnaden samman Erskines både tidigare och senare verk.

Byggnadshistoriskt värde

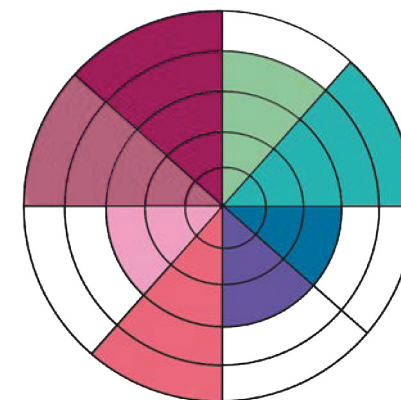
Byggnaden är i huvudsak byggd med för sin tid traditionella material och metoder. Den speglar starten på det rationella och storskaliga byggandet som lade grunden för det så kallade *miljonprogrammet*. Olika byggnadstekniker är tydligt avläsbara vilket ger byggnaden ett pedagogiskt värde kopplat till dess byggnadshistoriska värde. Sammantaget bedöms byggnaden ha ett visst byggnadsteknikhistoriskt värde.

Samhällshistoriskt värde

Den verksamhet som Möller & Co speglar en förändring i konsumtionsmönster men även bildens ökade betydelse i samhället. Eftersom byggnaden på ett unikt sätt speglar massbilismens framväxt bedöms det samhällshistoriska värdet som mycket högt.

Sällsynthet

Lågdelen är, både enskilt och tillsammans med högdelen, sällsynta. Industribyggnader från slutet av 1950-talet byggdes ofta i komplex där kontoren förlades i en högdelen. Det ovanliga med det nu aktuella byggnadskonplexet är den mycket bearbetade och genomtänkta gestaltningen. Även byggnadens ursprungliga användning bidrar till att byggnaden i hög grad kan betraktas som sällsynt. Kopplat till massbilismens framväxt är byggnaden unik som den första byggnaden i Sverige avsedd för cash and carry, ett koncept som man idag ser spår av främst på den södra sidan.

Karaktärsskapande byggnadsdel som berättar om lågdelens ursprungliga funktion som lager.

FÖRVALTA, FÖRSTÄRKA, UTVECKLA

I DETTA KAPITEL BESKRIVS:

- MÖJLIGHETERNAS RUM

- FÖRVALTA, FÖRSTÄRKA UTVECKLA

Möjligheternas rum

De historiska spåren, platsernas berättelser och de karaktärsdrag som vi idag upplever i stadsmiljön bidrar till att skapa det sammantagna kulturhistoriska värdet. Genom att identifiera värdena och deras olika möjligheter att förvaltas, förstärkas och utvecklas kan strategier för transformation genereras. När kulturvärdena ses som en resurs kan de bli en positiv del i utvecklingen av såväl byggnader som områden.

Möjligheternas rum

De förslag som ges på vilka delar som bör förvaltas, förstärkas och utvecklas utgår från den historiska kontexten samt det aktuella dagsläget när analysen skrivs. Förvanskning kan uppstå som resultat av både enskilda och kumulativa åtgärder. Det är därför viktigt att i en förändringsprocess analysera effekten av ett förslags enskilda och sammantagna effekter. En god regel är dock att så långt som möjligt försöka respektera ursprungliga och befintliga karaktärsdrag samt att försöka lyfta berättelserna som bygger upp det kulturhistoriska värdet.

All bebyggelse har ett kulturhistoriskt värde, men alla värden har inte samma tyngd. Ett kulturhistoriskt värde utesluter därmed inte att förändringar kan ske, men förändringarna kan ha mer eller mindre inverkan beroende på förutsättningarna på den specifika platsen.

Förvalta

Förvaltning innebär inte något förbud mot förändring, all bebyggelse som inte är museal måste kunna tillåtas att utvecklas. Däremot innebär förvaltning att de utpekade delarna idag berättar en stark berättelse. Förändringar bör ske med försiktighet för att inte förlora berättelsen och karaktärsdragen.

Förstärka

Karaktärsdrag och berättelser som har varit viktiga för områdets framväxt kan vara dolda eller otydliga. För att förstärka den historiska väven kan olika berättelser behöva lyftas.

Förstärkning av ett karaktärsdrag eller en berättelse kan ske på olika sätt, till exempel genom aktivering av tidigare aktiva platser eller genom att tillgängliggöra berättelserna och historien genom appar.

Utveckla

Om tidigare karaktärsdrag och berättelser helt har gått förlorade, eller om tidigare tillägg är så dominerande att viktiga karaktärsdrag och berättelser inte går att urskilja kan platsen behöva utvecklas. Utvecklingen innebär generellt mer genomgripande förändringar än en åtgärd som är förstärkande. Till exempel kan ändringar av vägstrukturer ses som utveckling.

All stadsbebyggelse utvecklas kontinuerligt, bland annat genom tillkommande volymer. Addering av volymer kan ske i linje med tidigare, historiska, tillägg och har då möjlighet att bli en naturlig del i stadsmiljöns utveckling. Den typen av tillkommande volymer kan stärka de kulturhistoriska värdena.

Förvalta inom lågdelen

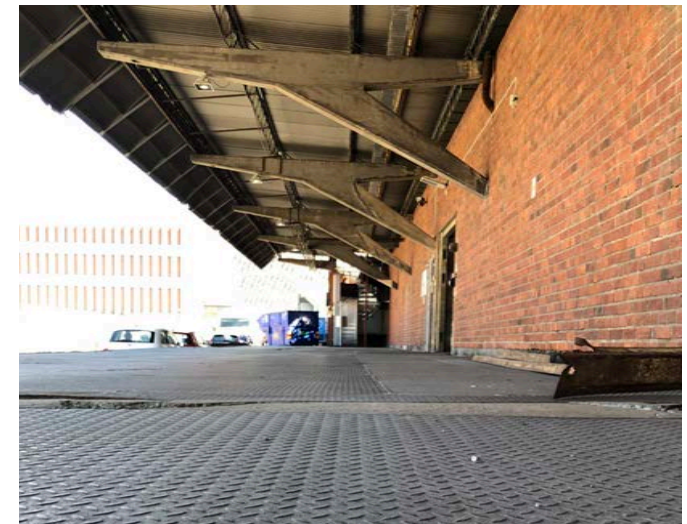
- Äldre objekt med patina bör förvaltas och återbrukas inom fastigheten på ett sådant sätt att de fortsätter fungera som karaktärsskapare. Sådana objekt är till exempel lastkajens stålskoning, äldre trappor, produktionsteknisk utrustning samt äldre elutrustning. Viktigt är dock att äldre utrustning av säkerhetsskäl ses över om den ska användas.
- Upplevelsen av rymt och ljus i den nordvästra lagerhallen bör förvaltas. Det böljande taket är mycket karaktäristiskt och bör inte byggas för.
- Vid ombyggnationer bör ursprungliga utföranden eftersträvas avseende kulör, material och gestaltning för att bevara karaktären.
- Utbyte av äldre byggnadsdelar och ombyggnation bör ske i dialog med sakkunnig antikvarie

Förstärka inom lågdelen

- Även om det inte utförts några etnologiska studier som redogör för hur många som känner till byggnadens ursprungliga funktion kan man anta att byggnadens historiska funktion inte har en förankrad plats i det kollektiva minnet. Istället refererar många till byggnaden som Erskines byggnad. Att förstärka berättelsen kring den ursprungliga funktionen samt Möller & Co är önskvärt för att förstå varför byggnaden ser ut som den gör.
- Invändigt har flera väggar målats med vit färg. Om det är möjligt, utan att teglet skadas, är det önskvärt att ta bort den vita färgen och låta teglet synas. Det skulle förstärka intrycket av den ursprungliga karaktären.

Utveckla inom lågdelen

- Lastkajen används än idag till viss del som lastningszon. Beroende på vilket innehåll byggnaden ges i framtiden kaj lastkajen utvecklas för att på ett tydligare sätt föra varor, eller människor, in i byggnaden. Det är dock viktigt att lastkajens ursprungliga funktion fortsätter att vara tydligt avläsbar och att skärmtaket även framöver kan få uppfattas som ett nätt och fribärande byggnadselement.

Plåten på lastkajen har en spännande patina och är karaktärsskapande inslag. Byggnadsdetaljer som denna bör bevaras i möjlig utsträckning.

Källor

LAGRUM

Plan- och bygglagen (2010:900), PBL
 Plan- och byggförordningen (2011:338) PBF
 Miljöbalken (1998:808), MB
 Boverkets Byggregler, BBR

ARKIV

Bebyggelseregistret – Riksantikvarieämbetet, <https://www.bebyggelseregistret.raa.se>
 Digitalt museum
 Lantmäteriet historiska kartor
 Lantmäteristyrelsen arkiv
 Stockholmskällan
 Stockholms stadsarkiv
 Västerås stadsarkiv
 Stadsbyggnadskontoret

TRYCKTA

Génétay Cissela, *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval: grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet*. Riksantikvarieämbetet 2015
 Unnerbäck, A (2012), *Kulturhistorisk värdering av bebyggelse*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet
 Möller & Co, *Hur fyra decennier burit frukt, Stockholm, 1909-1949*
 Victor Petterson, *Möller & Co. aktiebolag, Stockholm : Minnesskrift*, Stockholm, 1934
Från kolonialvarugrossist 1923 till dagens dagligvarublock 1993 : 70 år med Rudhe & Co, Möller & Co, Dagab, Västerås. Förord av Gösta Lundholm
 Trycksaker från Grosshandelns utredningsinstitut
 Trycksaker från A.S.K: A.S.K redovisar 1966, A.S.K 1959, A.S.K 25 år 1957-1962
 Mats Egelius, *Ralph Erskine, arkitekt*, Stockholm 1988

OTRYCKTA

Charkuteristen 5 Antikvarisk förundersökning, Nyréns 2011

DIGITALA

<https://www.clarkmhc.com/Company/History>
 Svenskt Biografiskt Lexikon: <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=8671> 2/3

Utformningen av Möller & Co:s affärshus kan ses som en kombination av flera olika aspekter; Hans Möllers USA-vistelse, Erskines estetik, den pågående strukturrationaliseringen inom branschen, ett funktionalistiskt tankesätt och modernistiska stilideal. Sammantaget möten mellan kunskap, ideal och ambitioner. Den då hypermoderna byggnaden kan således tolkas som ett uttryck för visioner och framåtanda vilket troligtvis även speglar företaget Möller & Co väl.